

Національний університет
«Острозька академія»

**СТУДЕНТСЬКІ
НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»**

Серія «Соціогуманітарні науки»

Випуск 4

/

Видавництво Національного університету
«Острозька академія»

Острог, 2025

УДК 001.891 (082)

ББК 6/8

С 88

*Рекомендувала рада Навчально-наукового інституту
соціально-гуманітарного менеджменту
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 12 від 26 червня 2025 року)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карповець М.В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурного менеджменту, директор Навчально-наукового інституту соціальногуманітарного менеджменту (відп. редактор);

Годунок З.В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та PR-менеджменту (заст. відп. редактора);

Вісич О.А., доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури;

Кочерга С.О., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та літератури;

Петрушкевич М.С., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та культурного менеджменту;

Столяр З.В., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та методики початкового навчання;

Шулик Р. Т., кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики та PR-менеджменту;

Янковська Ж.О., доктор філософських наук, професор кафедри філософії та культурного менеджменту.

С 88

Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Соціогуманітарні науки» / [укл. З.В.Годунок]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2025. Вип. 4 (16). 120 с.

До збірника увійшли статті здобувачів вищої освіти Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту, присвячені проблемам української лінгвістики та літературознавства, гендерних досліджень, культурології, журналістикознавства та проблем громадського здоров'я. Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти й усіх тих, хто цікавиться соціогуманітарними науками.

Редакційна колегія не відповідає за достовірність наведених даних та покликань.

УДК 001.891 (082)

ББК 6/8

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2025
© Автори статей, 2025

**СТУДІЇ
З ПРОБЛЕМ
ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я**

УДК: 614:618

*Алла Бережна*ORCID:<https://orcid.org/0009-0004-8673-6269>

МОНІТОРИНГ ЗАХВОРЮВАНOSTI РАКОМ МОЛОЧНОЇ ЗАЛОЗИ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ОСТРОЗЬКОЇ ТГ

Стаття присвячена вивченню проблеми поширення раку молочної залози серед населення Рівненської області та Острозької ТГ Рівненського району. Встановлено, що в період повномасштабного вторгнення РФ на територію України у 2022–2023 роках серед населення Рівненської області захворюваність на рак молочної має тенденцію до зростання.

Ключові слова: рак молочної залози, захворюваність, профілактика.

Berezhna Alla

MONITORING OF BREAST CANCER INCIDENCE AMONG THE POPULATION OF RIVNE REGION AND OSTROH TC

The article is devoted to the study of the problem of the spread of breast cancer among the population of the Rivne region of Ukraine and the Ostroh TG of the Rivne district. It has been established that during the period of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine in 2022–2023, the incidence of breast cancer among the population of the Rivne region has a tendency to increase.

Keywords: breast cancer, incidence, prevention.

Вступ. Рак молочної залози (РМЗ) є найчастішою формою злоякісних новоутворень (ЗН) серед жінок усього світу [1, с. 8]. За даними Н.М. Орлової та співавторів, у 2022 р. кількість жінок, хворих на РМЗ у світі, становила понад 9,6 млн. осіб, а питома вага РМЗ складала 23,8%. [2, с. 113]. РМЗ є найбільш частим захворюванням на ЗН жіночої популяції України зі щорічним приростом показника 0,8% у 2010–2019 роках.

Мета дослідження – проаналізувати стан захворюваності та поширеності РМЗ серед населення Рівненської області України та Острозької ТГ за період 2020–2023 років.

Матеріали та методи. У роботі застосовували аналітичні прийоми епідеміологічного методу, описовий, статистичний та графічні методи. Для дослідження були використанні статистична звітність форма № 7 (річна) «Звіт про захворювання на злоякісні новоутворення» за 2023 та 2024 роки КНП «Острозький центр первинної медичної допомоги» Острозької міської ради Рівненського району Рівненської області» та статистичні дані Національного канцер реєстру України за 2020–2023 роки.

Результати дослідження. Рак – це захворювання, що проявляється злоякісними новоутвореннями та аномальним ростом атипових клітин, які здатні поширюватися в інші ділянки організму з утворенням віддалених метастазів, які є однією з основних причин смерті від раку. Перетворення нормальних клітин в пухлинні клітини відбуваються в ході багатоетапного процесу в результаті взаємодії генетичних факторів людини і факторів зовнішнього середовища.

За даними Національного канцер-реєстру України (НКРУ), у 2018 р. в Україні було зареєстровано 15 017 захворювань на рак грудної залози (без урахування даних Донецької, Луганської областей, АР Крим та м. Севастополь), серед них було 14 872 жінки та 145 чоловіків, а 5 726 людей померли внаслідок цієї недуги (5 679 жінок і 47 чоловіків). Тобто на кожні 10 нових випадків захворювання в Україні реєструють 3 смерті від нього [3, с.1]. За оперативними даними НКРУ, у 2023 р. в Україні перебувало на обліку 176 587 хворих РМЗ, із них жінок було 99,42 % (175 565 осіб), а чоловіків 0,58% (1022 осіб). Уперше в житті РМЗ було діагностовано у 12 683 хворих (12 582 жінок і 101 чоловіка), а померло з цієї причини 3553 хворих (3613 жінок та 40 чоловіків) [4, с. 69].

Уже у віці 18–24 років РГЗ займає третє місце в структурі захворюваності українок (10,8%), а з 30 до 74 років він стало лідирує (27,6–20,6%). У структурі смертності від раку серед жіночого населення переважає РМЗ у вікових групах 30–54 роки, 55–74 роки та 75+ років і складає 24,5%, 20,6% та 18,5% відповідно.

Кожній четвертій жінці РМЗ діагностують уже на III–IV стадії, коли ефективність лікування значно знижується.

Повномасштабна війна росії проти України суттєво вплинула на всі аспекти життя країни й значно погіршила медичне обслуговування населення, зокрема було порушено діяльність державної системи реєстрації раку й ускладнено надходження інформації про кожного виявленого онкологічного хворого до обласних інформаційно-аналітичних центрів медичної статистики.

У Рівненській області за 2020–2023 роки кількість зареєстрованих випадків захворювань РМЗ зросла в 1,2 рази: із 293 випадків (2020 р.) до 339 (2023 р.) (таблиця 1,

рис. 1). Серед жінок у 2020 р. було виявлено 99,66% захворювань РМЗ (292 осіб), а серед чоловіків діагностовано 1 випадок захворювання РМЗ, що склало 0,34% (рис. 2). Під час профілактичних оглядів за цей період виявлено 41,2% хворих. При цьому захворювання I та II стадії РМЗ було діагностовано у 64,4% хворих. Усього у 2023 р. в Рівненській області перебували на обліку через захворювання на РМЗ 4172 хворих (35 чоловіків та 4137 жінок).

Роки	Кількість зареєстрованих випадків захворювань РМЗ					Виявлено при профілактичних оглядах,%	Із числа виявлених мали стадію РМЗ, %				
	Усього, Абсолютне число (n)	Чоловіки		жінки			I	II	III	IV	Не визначено
		n	%	n	%						
2020	293	1	0,34	292	99,66	41,2	15,5	48,9	18,7	12,3	4,6
2021	330	3	0,91	327	99,09	33,4	16,1	51,4	22,4	8,8	1,3
2022	355	1	0,28	354	99,72	39,7	20,5	42,8	18,2	13,0	5,5
2023	339	1	0,29	338	99,71	22,9	21,6	22,7	15,2	14,1	26,4

Таблиця 1 Кількість зареєстрованих випадків захворювань РМЗ у Рівненській області за 2020–2023 роки

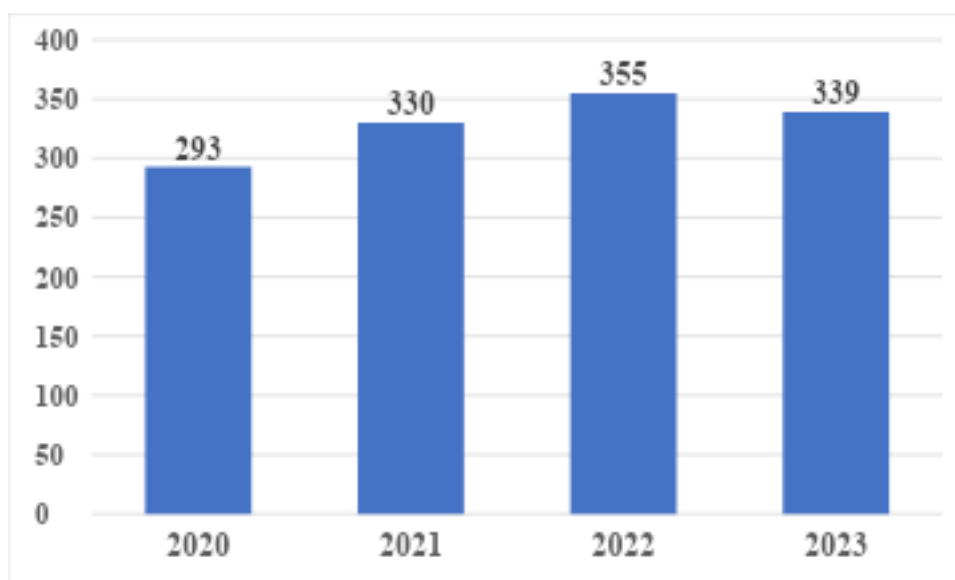

Рис. 1. Кількість зареєстрованих випадків захворювань РМЗ у Рівненській області за 2020–2023 роки

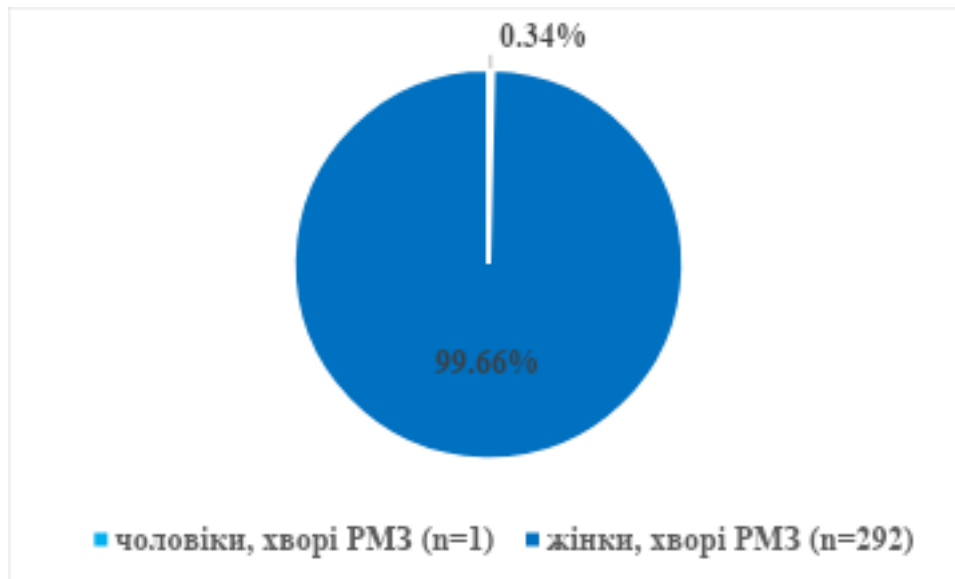

Рис.2. Структура захворювань РМЗ серед населення Рівненської області у 2020 році (залежно від статі)

У 2023 р., під час другого року повномасштабної війни, у Рівненській області відмічається зниження показника виявлення захворювань РМЗ під час профілактичних оглядів в 1,8 рази: із 41,2% (2020 р.) до 22,9% (2023 р.). При цьому в 1,5 рази зменшилась питома вага виявлення захворювань I та II стадії РМЗ з 64,4% (2020 р.) до 44,3% (2023 р.). За період 2020–2023 років у Рівненській області померли від РМЗ 500 хворих, із них жінок було 494 (98,8%), а чоловіків 1,2% (5 хворих) (таблиця 2).

Роки	Кількість зареєстрованих смертей від РМЗ				
	Усього, абсолютне число (n)	Чоловіки		Жінки	
		n	%	n	%
2020	149	1	0,67	148	99,33
2021	111	1	0,91	110	99,09
2022	124	1	0,81	123	99,19
2023	116	3	2,59	113	97,41

Таблиця 2 Кількість зареєстрованих смертей від РМЗ у Рівненській області за 2020–2023 роки

В Острозькій ТГ за 2023–2024 роки було зареєстровано 21 хвору РМЗ серед жінок, зокрема під час медичних оглядів було виявлено 9 хворих (Таблиця 4, Рис.7).

2023 р.		2024 р.	
Усього зареєстровано хворих РМЗ	Зокрема виявлено під час медичних оглядів	Усього зареєстровано хворих РМЗ	Зокрема виявлено під час медичних оглядів
9	5	12	4

Таблиця 3 Кількість захворювань на РМЗ в Острозькій ТГ за 2023–2024 роки

Рис. 3. Кількість виявлених хворих на РМЗ в Острозькій ТГ за 2023–2024 роки

Успіх лікування онкологічного захворювання безпосередньо залежить від його вчасного виявлення. На жаль, часто хворі звертаються до лікаря надто пізно.

Відповідно до даних КНП «Острозький центр первинної медичної допомоги» Острозької міської ради Рівненського району Рівненської області» серед 21 хворої жінки, у яких уперше виявили РМЗ, III та IV стадії цього захворювання діагностували у 5 пацієнток (таблиця 4).

Рік	I–II стадія РМЗ	III стадія РМЗ	IV стадія РМЗ
2023	7	1	1
2024	9	2	1

Таблиця 4. Стадії захворювання РМЗ, які діагностували у хворих з уперше виявленим діагнозом, за даними КНП «Острозький центр первинної медичної допомоги» за 2023–2024 роки

За кожною цифрою стоїть життя та здоров'я людини. Більшість форм раку можна вилікувати на початкових стадіях. Наприклад, рак молочної залози на I стадії виліковний у

95% жінок. Натомість кожній четвертій жінці в Україні рак грудей діагностують вже на III–IV стадії, коли ефективність лікування значно знижується.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2024 р. № 730-р схвалено НАЦІОНАЛЬНУ СТРАТЕГІЮ контролю злоякісних новоутворень на період до 2030 року, яка до 2030 року передбачає зменшення кількості передчасних смертей, спричинених неінфекційними захворюваннями, на третину, зокрема це стосується й онкологічних захворювань. Також завданням Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення Глобальних цілей Сталого розвитку, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р., № 530, є профілактика, раннє виявлення та лікування злоякісних новоутворень.

Рання діагностика РГЗ можлива за умов виконання програм самообстеження; лікарських профілактичних оглядів, спостереження і лікування передпухлинної патології; скринінгових обстежень і мамографічних досліджень [5, с. 1].

Для профілактики РМЗ важливо максимально уникати чинники, які впливають на ймовірність розвитку хвороби: травми молочних залоз, відмова від годування грудьми, куріння, зловживання алкоголем, відсутність або нестача фізичної активності, неправильне харчування, захворювання на цукровий діабет та ожиріння. Вагоме значення має білизна з натурального матеріалу, яка підтримує анатомічно правильне положення грудей і підібрана за розміром. Важливе значення для профілактики РМЗ має лактація (грудне вигодовування), оскільки гормони всього організму працюють на секрецію молока грудними залозами [6, с. 1]. Через штучне переривання грудного вигодовування в роботі гормональної системи може статися збій, що, своєю чергою, загрожує неправильним поділом клітин та утворенням пухлин. Щоб уберегти себе від захворювань на РМЗ, необхідно регулярно відвідувати сімейного лікаря й проходити за його призначенням мамографію та інші скринінгові обстеження, що дозволяють виявляти непальповані пухлини.

Висновки.

1. Встановлено, що в період повномасштабного вторгнення РФ на територію України у 2022–2023 роках серед населення Рівненської області захворюваність на рак молочної має тенденцію до зростання. У 2023 р. в Рівненській області відмічається зниження показника виявлення захворювань РМЗ під час профілактичних оглядів в 1,8 рази: із 41,2 % (2020 р.) до 22,9 % (2023 р.).

2. Початкові стадії раку молочної залози протікають у більшості випадків безсимптомно, тому їх можливо виявити тільки за допомогою спеціальних методів дослідження.

3. Лікарям первинної ланки необхідно звернути увагу на повноту збору скарг та анамнезу в пацієнтів та обов'язково проводити огляд та пальпацію місць локалізацій онкопатології.

4. Проведення санітарно-освітньої роботи серед жінок із метою роз'яснення переваг грудного вигодовування та навчання правильному самообстеженню – це одні з першочергових завдань, які стоять перед фахівцями громадського здоров'я.

Література

1. Міністерство охорони здоров'я України. СТАНДАРТ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ РАК МОЛОЧНОЇ ЗАЛОЗИ. 2025. 50 с. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/smd_195_rak-molochnoyi-zalozy.pdf.

2. Статистичний аналізу захворюваності, смертності та своєчасності виявлення раку молочної залози в Україні / Орлова Н.М., Тонковид О.Б., Паламар І.В., Клімас Л.А., Шкондін С.В., Ткач В.С. / *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2024. Т. 28, № 1. С.113–120. DOI: 10.31393/reports-vnmedical-2024-28(1)-20.

3. ЗН молочної залози / Федоренко З.П., Гулак Л.О., Михайлович Ю.Й., Горох Є.Л., Рижов А.Ю., Сумкіна О.В., Куценко Л.Б. *Рак в Україні, 2018–2019. Захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. Бюлетень національного канцер-реєстру України*. № 21 / за ред. О.О. Колеснік. Київ, 2020. С. 1–2. URL: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_21/PDF/mol.pdf.

4. *Рак в Україні, 2022–2023. Захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. Бюлетень національного канцер-реєстру України*. № 25 / Федоренко З.П., Сумкіна О.В., Горох Є.Л., Гулак Л.О., Сумкіна О.В.; за ред О.В. Єфіменко, за участю В.О. Зуба; консультативний супровід А.Ю. Рижова. Київ, 2024. 132 с. URL: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_25/PDF/BULL_25.pdf.

5. Смоланка І.І., Скляр С.Ю., Головка Т.С., Ганіч О.В. Скринінг, профілактика та рання діагностика раку грудної залози. Пухлини грудної залози. *Клінічна онкологія: Часопис online*. 2013. №4

(12). URL: <https://www.clinicaloncology.com.ua/article/10319/skrining-profilaktika-ta-rannya-diagnostika-raku-grudnoi-zalozi>.

6. Breastfeeding. *World Health Organization*. URL: https://www.who.int/health-topics/breastfeeding#tab=tab_1.

ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Богдан Сімонов

ПОДКАСТИ ПРО СУЧАСНУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ: ТЕМИ, ФОРМА, СТАЛІСТЬ ТА ВИВЧЕННЯ

За допомогою контент-аналізу та порівняльного методу дослідження проведено аналіз українських подкастів, присвячених сучасній російсько-українській війні. Стаття визначає основні тематичні напрями, формальні характеристики та еволюцію цього напрямку. Результати дослідження свідчать про формування окремої ніші подкастів про війну в інформаційному просторі під час війни.

Ключові слова: *подкастинг, війна, повномасштабне вторгнення, аудіоформат, подкасти, українські подкасти, контент-аналіз, медіа.*

Simonov Bohdan

PODCASTS ABOUT THE ONGOING RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: TOPICS, FORMATS, SUSTAINABILITY, AND RESEARCH

This study employs content analysis and comparative methods to examine Ukrainian podcasts dedicated to the modern Russo-Ukrainian War. The article identifies the main thematic directions, formal characteristics, and evolution of this media. The research results indicate a distinct niche for war-themed podcasts in the information space during wartime.

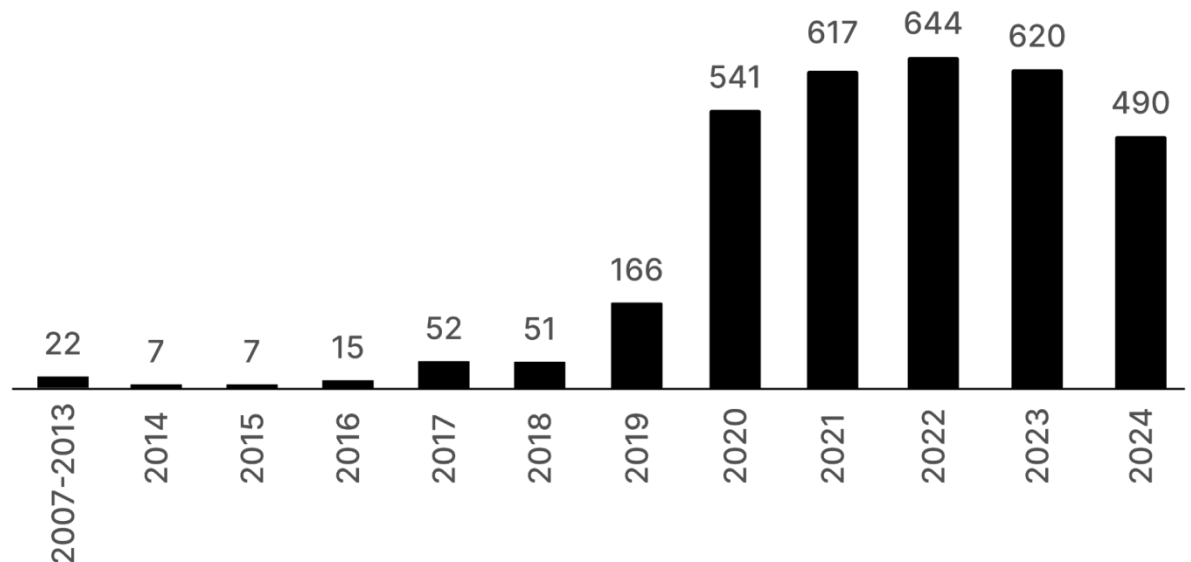
Key words: *podcasting, war, full-scale invasion, audio format, podcasts, Ukrainian podcasts, content analysis, media.*

Постановка проблеми. Швидкий розвиток подкастингу в Україні, особливо на тлі повномасштабної війни, вимагає постійного моніторингу та аналізу. Незважаючи на значний інтерес до теми українських подкастів про війну, системного дослідження, яке б охоплювало весь спектр тематики, формальних характеристик та еволюції цього напрямку, досі не проведено. Більшість наявних досліджень мають фрагментарний характер і зосереджені на окремих аспектах. Отож, виникає потреба в комплексному аналізі, який дозволить виявити загальні тенденції та особливості розвитку українського подкастингу на тему війни.

Мета статті – проаналізувати тематичні напрями українських подкастів на тему війни.

Виклад основного матеріалу.

За даними сервісу listenotes.com станом на кінець листопада в Україні вийшло 3232 подкасти, більшість із них за період 2020–2024, зокрема за 2024 рік – 449 подкастів, у 2023 – 620, а найбільше у 2022 – 644.

Діаграма 1. Кількість опублікованих подкастів в Україні за роками, за даними listenotes.com

Бачимо, що пік популярності припав саме на 2022-й рік, час, коли ковідна атмосфера ще не завершилась, а повномасштабне вторгнення розпочиналось. Нині кількість нових подкастів зменшується, проте активних подкастів нині 541 – це ті, чиї останні епізоди вийшли в проміжку між 1 жовтня та 25 листопада. Тенденція така, що проекти «влягаються» та «осідають»: подкасти, що підтримуються аудиторією, знаходять джерела фінансування або/й не втрачають мотивацію й залишаються, а інші просто відпадають.

Шляхом пошуку за ключовими словами «війна» та «подкасти» у Google, Google Scholar, а також на платформах NV Подкасти, Youtube Music, SSpotify Podcasts, тощо за період 2018–2024 років виявлено 86 подкастів про сучасну російсько-українську війну. Це складає 2,7 % від усіх подкастів, що вийшли за той час.

Варто розтлумачити поняття, які зустрічатимуться в статті надалі: «подкаст про війну» або «подкаст про сучасну російсько-українську війну» – це аудіопроєкт, випущений на одній або більше подкаст-платформах і який розповідає безпосередньо про події, історії, тенденції, закономірності війни від 2014-го року, а також описує досвід військових, волонтерів, цивільних, журналістів, бізнесу інших людей, на яких певним чином вплинула війна.

Термін «podcast» запропонував британський журналіст Бен Гемерслі; одним із перших використань вважається його стаття від 12 лютого 2004 року у виданні «The Guardian» про так зване «онлайн-радіо», у ній автор для розуміння нового поняття поєднує слова «iPod» та «бродкастинг». На початок 2020-го року існує більше 900 тисяч подкастів. Творцями ж цього формату вважаються Д. Вінер та А. Каррі, які на початку 2000-х розробили RSS-посилання, яке й дозволило легко поширювати аудіозаписи мережею [8]. Український дослідник О. Дмитровський вказує, що аудіоподкаст – це *«аудіофайл, який являє собою запис за допомогою звичайного мікрофона ідей, думок, лекцій, новин, презентацій, які несуть у собі явний інтерес і користь для цільової аудиторії»* [6]. У роботі Г. Царик знаходимо жанрові особливості подкасту:

«– не прив'язаний до години випуску, не всі теле- та радіопрограми виходять у найкращий час (prime time), а підписник може слухати аудіоподкасти та переглядати відеоподкасти у зручний час, а не тоді, коли пропонує телебачення та радіомовлення;

– не вимагає спеціальної освіти, лише компетенцій, власної філософії, які приваблюють потенційну аудиторію;

– емпатійний: атмосфера викликає «нелінгвістичний шлейф» (співпереживання, аналогії, розуміння, перевтілення, когніцію);

– різноплановий за впливом на аудиторію (лавина подкастів стала нішевою, інші обвалилися і тануть);

– дифузійний процес, інновація з плином часу поширюється серед членів соціуму;

– сегментований аудиторією» [24].

Першим українським подкастом Дмитровський вважає передачу від медіахолдингу INTV [4], проте в іншій статті знаходжу інформацію, що ним міг бути проєкт 2016-го продюсерки відкритої студії подкастів «IZONE Media» Іванни Шкромиди «Акустика тіней» [27].

На середину 2021-го року доцентка кафедри журналістики Запорізького національного університету Ю. Любченко стверджує, що *«сьогодні ринок подкастингу в Україні відсутній»* [10]. У колонці директора відкритої студії подкастів «IZONE Media» Олексія Кушніра за квітень 22-го можемо зустріти думку, що нинішня ситуація є набагато кращою, адже й 10-ка чартів Apple Podcasts є суто українською, і загалом увага українців усе більше починає приковуватися до національного подкастингу, і це є заслугою всіх контентмейкерів, які створювали *«тисячі подкастів»* [4] різної тематики в різних форматах, формували аудиторії, просували свої проєкти, використовували різні засоби монетизації, створювали можливості реклами та партнерств, проводили спеціалізовані заходи. *«Про особливі успіхи українських*

подкастів можемо говорити на прикладі Суспільного. Менеджер Суспільного Дмитро Афанасьєв, підсумовуючи останні два роки для команди, зазначає, що всі подкасти мовника прослухали понад мільйон разів. Причому 80 % прослуховувань за весь час припадає на 2022 рік», – стверджує кандидатка філологічних наук Г. Скуртул [19].

Уже згаданий Дмитровський говорить про те, що подкасти можуть бути корисними для інтернет-видань, сайтів та інтернет-проектів, громадських ініціатив та організацій, організаторів важливих подій, радіостанцій, блогерів та журналістів [5].

А. Звягінцева говорить, що «подкасти на тему війни є найпоширенішою проблематикою» [8]. Проте за дослідженням, проведеним у липні–серпні 2023-го майданчиком Megogo Audio, лише 12.3 % опитаних контентмейкерів працюють в темі війни [16]. Культура й мистецтво, для порівняння, займає 38,4%. У програмі «Медіуми» менеджерка MEGOGO Audio Катерина Котвіцька говорить, що на їх майданчику є 770 подкастів [12], проте можемо припустити, що українських подкастів більше (згадуємо про «тисячі подкастів» [4] у колонці Кушніра) і не всі розміщені на їх платформі. Шляхом аналізу різних платформ, пошуку в гуглі та серед статей інших людей знайшлося 86 подкастів, безпосередньо пов'язаних із війною. Якщо врахувати, що всі вони присутні на вище згаданому сервісі, то це 10,5 %, що десь перегукується із їх минулорічним дослідженням.

Аналізуючи кваліфікаційні роботи різних студентів та статті деяких науковців, можемо сказати, що повного списку таких подкастів не знайшлося. Є. Бабич у своїй науковій роботі дуже опосередковано аналізує культурно-історичну тематику українських подкастів під час війни [2]. В. Лисенко більше говорить про український ринок у широкому розумінні й хоч її тема стосується проблематики прав і свобод у подкастах у час війни, вона не згадує про приклади таких подкастів в українському сегменті [9]. В. Мунтянов пише більше про платформи й медіа, які створюють контент, ніж про конкретні проекти [14]. А. Соїн говорить про радіопередачі, а не про подкасти [20]. Д. Шишков у своїй науковій шукає контексти війни в подкастах «ХПЗП», «Сноби», «Подкаст терапія» та «Русській фейк, іді на***!», із них лише останній безпосередньо стосується війни [26].

Згадана Звягінцева єдина згадує, описує та категоризує подкасти про війну. Проекти «Прийом», «War-Life Balance», «Давайте після війни» зокрема вона відносить до психологічних, «Rebuilding» до архітектурних, а «Добровольці», «Моя історія війни», «Йде нині війна», «Цей дощ надовго», «Згідно/відповідно», «Голоси Мирних», «Щоденник-подкаст Чеки», «Психологія злочину», «Людина в окупації» відносить до таких,

що безпосередньо розповідають про війну, військовий та цивільний досвіди переживань людей [8].

Кандидатка наук із соціальних комунікацій І. Гаврилук у дослідженні ринку подкастингу в українських медіа у 2022-му серед інших згадує подкасти про війну та цивільних, що постраждали від вторгнення: «Сирена», «Точка повернення», «Русській фейк, іді на***!» [29]. Згадана вже Г. Скуртул у своїй статті «Український подкастинг після повномасштабного вторгнення росії в Україну» перелічує: «Ще один день», «Відкриті знову» (Urban Space Radio), «Подкаст на відстані. З Мелітополем в серці», «Бо любов. Війна» (Radio SKOVORODA), «Маріуполь: зневоднення» (Громадське радіо), «Людина в окупації» (Радіо Треба), «Бруд і кров», «Я тут – за тебе» (студія подкастів IZONE Media), «Щоденник війни» (Дар'я Коломісць), «До Дому» (Бабель)» [32]. Вона також детально досліджує наративні подкасти про війну: «Пошрамований», «Моя історія війни» та «Як ми вижили» [31].

Не знайшлося й повноцінних рубрикаторів «Війна» на подкаст-агрегаторах (podcasts.nv.ua, podcaster.in.ua). Подкасти NV активно поширюють свій радіоефір про війну на вкладці «Війна» у них на сайті. Крім нього, є ще дуже багато подкастів, як присвячених темі, так і ні. Проблема в тому, на нашу думку, що дуже багато проєктів додають до свого продукту рубрику «війна» [30], тож їх зараховує до цього списку. А «Подкастер», схоже, перестав діяти десь у 23-му році й показує всього 8 аудіоісторій про війну: «Reporters», «Точка повернення», «Армія FM», «Воєнкор», «Мене це хвилює», «Мілітарний подкаст», «Бруд і кров», «Війна: інформаційний марафон» [21].

Повністю не висвітлюють подкасти про війну жодна з підбірок від Радіо Свобода, Суспільне, Сенсор Медіа, September.ua, The Village, Журнал великого міста, Жар.info. ШоТам [1, 3, 7, 11, 13, 15, 22, 23, 28]. У сумі з 9 підбірок нарахували 42 унікальних подкасти, що стосуються безпосередньо війни. Станом на 24 листопада знайшлося 86 аудіопроектів про війну.

Згадана вище Звягінцева ділила такі подкасти на такі категорії: «Про війну, армію, мобілізацію від військових», «Про війну очима цивільних (Документація злочинів)», «Про відомих людей на війні», «Новини про війну» [8]. З огляду на те, що тематики дуже різні й насправді тем більше, ніж прописала Звягінцева, натомість для контент-аналізу пропонуємо такі категорії:

1) «про війну» – новини фронту, політичні новини, які стосуються війни, події в ретроспективі, конкретні ситуації, операції, зіткнення у форматі переказу, про процеси

довкола війни (відбудова, правові аспекти, філософські дискусії). Варто сказати, що в таких подкастах можуть бути елементи інших типів;

2) «про військових» – історії про та від імені військових, де вони описують своє життя на фронті, у полоні, резерві, на ротації, у цивільному житті, розповідають свої історії війни, діляться переживаннями, візіями, опініями щодо тих чи тих подій. Це здебільшого інтерв'ю або особисті блоги військових;

3) «про волонтерів» – історії про волонтерів та від волонтерів, де вони описують свої історії, логістичні та юридичні складнощі транспортування;

4) «про цивільних» – особисті історії постраждалих від війни, переселенців, бізнеси, цивільних спортсменів, музикантів та інших відомих людей. Це здебільшого інтерв'ю з цими людьми, де вони діляться своїм особистим суб'єктивним досвідом;

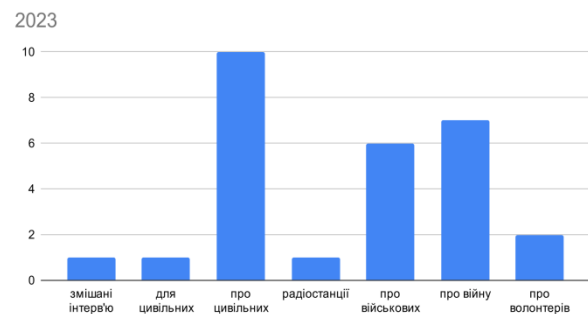
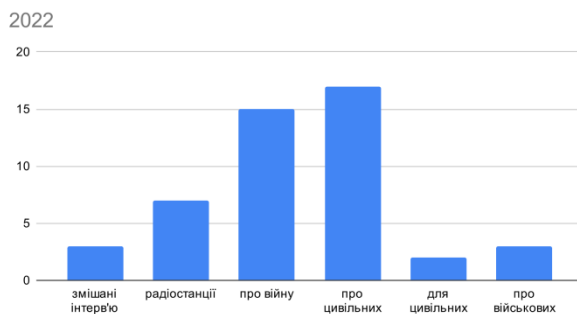
5) «змішані інтерв'ю» – подкасти, у яких є випуски з військовими, волонтерами та цивільними;

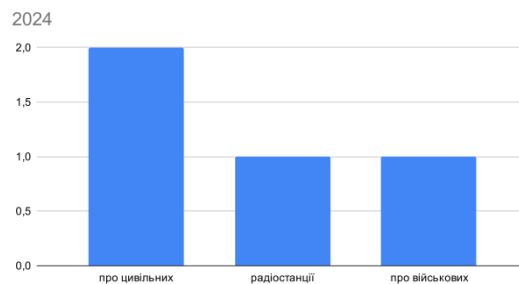
6) «для цивільних» – подкасти, присвячені допомозі цивільним краще сприймати новий світ та адаптуватися до нього, аби краще вистояти. Важливо сказати, що в цій категорії подкасти теж мають безпосередньо стосуватися війни, адже в іншому разі тут могли би бути усі інші аудіопроєкти;

7) «радіостанції» – сюди увійшли проєкти на подкастингових платформах, куди видання чи радіостанція додає різні формати, що технічно можна було би вважати різними подкастами, проте вони знаходяться в рамках однієї сторінки.

Методом порівняння можемо побачити зміни в популярності тематичних категорій подкастів різних років:

Діаграма 2 та 3. Категоризовані подкасти видані за 2022 та 2023 роки

Діаграма 4. Категоризовані подкасти, опубліковані за 2024 рік

За кількістю: про цивільних – 31, про війну – 23, про військових – 12, радіостанції – 11, змішані інтерв'ю – 4, для цивільних – 3 та про волонтерів – 2. З одного боку, може здатися, що про цивільних подкастів більше, ніж про військових, але варто зауважити, що до цивільної категорії загалом внесено більше тематик, ніж до військових. Водночас інтерес у контентмейкерів до військових подій більший, ніж до самих військових. Це можемо пов'язати з більшою клікбейтністю такого контенту, порівняно з особистими історіями бійців.

У 2022 році нові подкасти здебільшого зосереджувалися на тематиці «про цивільних» та «про війну». Це відображає суспільний інтерес до подій воєнного часу та їхнього впливу на населення. Те саме відбудеться і в 2023-му. Проте подкасти про військових теж стали активно виходити.

До 2024 року помітно зменшилася загальна кількість подкастів, а тематики звужилися до історій цивільних та військових. Це може свідчити про зміну потреб слухачів і поступовий перехід від воєнно-соціальної тематики до інших тем, а також про закінчення буму контенту в цілому.

Першим українським подкастом про війну є проєкт Internews «Explaining Ukraine» про події в Україні англійською. Перший його епізод вийшов 1 вересня 2018 року. Варто згадати й інші подкасти, які вийшли до початку великої війни: 9 січня 2020 року на аудіоплатформах почали публікувати проєкт «Мілітарний» із новинами з фронту та аналітикою озброєння (виходить досі); 11 лютого 2020 року вийшов подкаст «Воєнкор» журналіста Олександра Махова про події на фронті (проіснував проєкт до березня 2020-го, а сам автор долучився до війська і загинув 4 травня 2022 року в Харківській області); «Бруд і кров | На межі» від «IZONE Media» вийшов у кінці грудня 2020-го та розповідав про досвіди цивільних у гарячих точках, проте другий сезон подкасту вийшов 17 лютого 2022 року і вже з другого випуску вони почали розповідати про переживання цивільних повномасштабного вторгнення Росії в Україну; «Точка повернення» від «The Ukrainians Audio» розповідала у 2021-у про

військових, які повернулися до цивільного життя; «Що це було?» від «BBC Ukrainian Audio» спочатку розповідали новини в Україні, але 2022 рік почали випуском «Чи буде війна» і виходили до грудня 22-го; «Історія з вікна» від «Urban Space Radio» у 21-у розповідали історії з різних міст, а згодом, до 23-го, описували відновлення деокупованих територій та таких, що постраждали від нападу росіян; а за 2 дні до вторгнення почався подкаст Анаїд Агаджанової про культуру, який вона потім назве «Культура: війна», і виходитиме він до 23-го.

Першими подкастами від моменту повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року стали «Фронтowa Поплава» з Олегом Новіковим та Тарасом Чмутом, а згодом й іншими членами команди благодійного фонду «Повернись Живим»; «Бо любов [крапка] війна» від Радіо Сковорода та «UkraineCast» від BBC News.

Загалом за 2022-й рік вийшло 47 подкастів, за 2023-й – 28 і 4 за 2024-й рік, проте своє існування у 2022-у завершили 20 проєктів, у 2023-му – 27, а у 2024-му – 18. Щодо цього року ми вважали закритими ті, які не виходили в листопаді. Отож, нині активними залишаються 21 проєкт.

У середньому подкасти про сучасну російсько-українську війну тривають рік, проте мода вказує на 3 місяці. Серед проєктів існують 3-х – 5-ти-епізодні історії, які виходили менше місяця. Найдовше виходить «Explaining Ukraine» – більше 6-ти років, а майже 5 років виходить «Мілітарний». Серед лідерів, які тривають 30 і більше місяців: «Розквітай» (Аліса Вишня), «Battleground» (Goalhanger), «Без оголошення війни» (BOV Media), «Бо любов [крапка] війна» (Радіо Сковорода), «Фронтowa поплава» (Олег Новіков та Тарас Чмут), «UkraineCast» (BBC News), «Ukraine: The Latest» (The Telegraph) та «Сирена» (Graty Podcast).

Якщо перераховувати тематики, то їх досить багато: свідчення цивільних про злочини росіян, історії з окупованих територій, історії військових, зокрема тих, що нещодавно долучилися до війська, історії коханих людей та близьких військових, історії волонтерів, історії журналістів, історії відомих людей, що долучилися до війська або допомагають війську збирати кошти, історії спортсменів, історії дітей з окупованих та прифронтових ділянок, історії бізнесів, зокрема релокованих, та як вони допомагають війську, історії дизайнерів, ретроспективи різних операцій, атак та подій в конкретних містах, відбудова України, адаптація військових до цивільного життя та цивільних до військових, новини про війну, зокрема позитивні, аналітика про війну, майбутнє, щоденники та інтерв'ю військовослужбовців, історичні паралелі минулих подій із сьогоденною війною, розвінчання фейків, створених окупантом у часи війни, комедія під час війни.

У межах збору даних, визначено кількість епізодів у подкастах та їх хронометраж. Розіб'ємо за згаданими вище категоріями:

1) про війну: від 3 до 678 епізодів (у середньому – 60, мода – 3). Найменший мінімальний час епізоду – 4 хвилини, найбільший мінімальний час епізоду – 8 хвилин. Найменший максимальний час епізоду – 65 хвилини, найбільший максимальний час епізоду – 98 хвилин;

2) про військових: від 2 до 37 епізодів (у середньому – 13, мода – 5). Найменший мінімальний час епізоду – 10 хвилин, найбільший мінімальний час епізоду – 42 хвилини. Найменший максимальний час епізоду – 17 хвилин, найбільший максимальний час епізоду – 117 хвилин;

3) про волонтерів: від 8 до 11 епізодів (у середньому – 9). Найменший мінімальний час епізоду – 26 хвилин, найбільший мінімальний час епізоду – 49 хвилин. Найменший максимальний час епізоду – 50 хвилин, найбільший максимальний час епізоду – 60 хвилин;

4) про цивільних: від 2 до 118 епізодів (у середньому – 16, мода – 10). Найменший мінімальний час епізоду – 3 хвилини, найбільший мінімальний час епізоду – 61 хвилина. Найменший максимальний час епізоду – 12 хвилин, найбільший максимальний час епізоду – 119 хвилин;

5) змішані інтерв'ю: про волонтерів: від 13 до 77 епізодів (у середньому – 35,5). Найменший мінімальний час епізоду – 10 хвилин, найбільший мінімальний час епізоду – 26 хвилин. Найменший максимальний час епізоду – 49 хвилин, найбільший максимальний час епізоду – 93 хвилини;

6) для цивільних: від 5 до 24 епізодів (у середньому – 13). Найменший мінімальний час епізоду – 13 хвилин, найбільший мінімальний час епізоду – 43 хвилини. Найменший максимальний час епізоду – 21 хвилина, найбільший максимальний час епізоду – 77 хвилин;

7) радіостанції: від 47 до 12956 епізодів (у середньому – 324, не брав до уваги найбільше число). Найменший мінімальний час епізоду – 1 хвилина, найбільший мінімальний час епізоду – 17 хвилин. Найменший максимальний час епізоду – 44 хвилини, найбільший максимальний час епізоду – 158 хвилин.

Кількість та тривалість епізодів значно варіюються залежно від тематики. Найбільше епізодів у рубриках «про війну» та «радіостанції», зокрема в подкасті «Війна в Україні» від «Радіо NV» з огляду на те, що це нарізки щоденних ефірів включно з повторами. Найменше – «про волонтерів». Щоденні новинні подкасти можуть мати багато коротких епізодів, тоді як інтерв'ю-подкасти можуть мати менше епізодів, але більшої тривалості. У рубриці «про волонтерів» наявна найменша кількість епізодів та відносно стабільна тривалість.

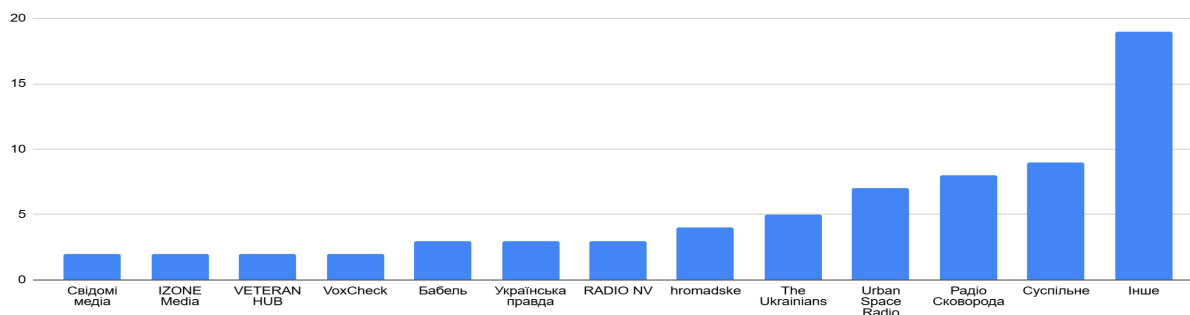
Найбільше розсіяння значень показують теми «про війну» та «радіостанції». Найдовші епізоди, як правило, у «про війну» та «радіостанції», а найкоротші – «про військових» та «змішані інтерв'ю». Найбільш поширеною є тривалість епізодів від 20 до 60 хвилин.

Якщо говорити про авторів контенту про війну в Україні, то здебільшого це медіа (68), які запрошують авторів та ведучих (репортерка Альона Савчук у подкасті «Бруд і кров | На межі», шоумен Олександр Сердюк у «Сміх і гріх», Олег Скрипка та Анжеліка Рудницька у «Музиканти і війна», комікеса Анастасія Зухвала у «Кохані» тощо), або це штатні працівники та працівниці, які ведуть проєкт (Валерія Панасенко в «Повнолітні», Ольга Круглій у «Подкаст на ротації», Христина Біляковська в «Я тебе... війна»,). Серед лідерів – Суспільне (9 подкастів), Urban Space Radio (7 подкастів), The Ukrainians Audio (5 подкастів), Громадське (4 подкасти), Радіо NV, Українська правда та Бабель (по 3 подкасти). 11 авторських подкастів, де ведучий титується як автор подкасту, або це одноосібний проєкт. Усі решта – подкасти інших організацій: Ukraïner, Освітній дім прав людини в Чернігові, проєкт «Behind Blue Eyes», дизайнерська платформа «CASES», Політклуб Українського католицького університету, Центр спільних дій, Фонд «Ріната Ахметова». Іноді подкасти не мають визначених ведучих чи авторів або наратора не згадують, можуть бути вказані лише продюсери проєкту [19].

У цьому переліку є 10 англomовних проєктів, які висвітлюють події в Україні закордоном [19]. Серед них можна виділити дві групи:

1) українці англійською розповідають про війну: This Week in Ukraine (Kyiv Independent), UA: THE DAY THAT WE SURVIVED (Urban Space Radio), Ukrainians: Identity in Dignity (Політклуб Українського католицького університету), Healed Lands (The Ukrainians Audio), Explaining Ukraine (Internews), Privateer Station: War In Ukraine (проєкт Олексія Арестовича);

2) закордонні подкастери описують події в Україні: Battleground, Ukrainecast (BBC News), Ukraine: The Latest (The Telegraph), Power Lines: From Ukraine to the World (Message Heard у співпраці з Kyiv Independent).

Діаграма 5. Кількість подкастів створених медіа

Висновки. Аналіз подкастів про сучасну російсько-українську війну демонструє, що ця ніша має свою чітко окреслену специфіку, хоч і невеликий відсоток серед загальної кількості проєктів у досліджуваному періоді. Основними тенденціями є акцент на особистих історіях (військових, цивільних, волонтерів), зростання кількості подкастів у 2022–2023 роках та поступове зниження активності у 2024 році. Значну частину ринку складають проєкти, створені медіа, хоча є й авторські ініціативи.

Тематика таких подкастів охоплює широкий спектр: від свідчень очевидців і документальних історій до аналізу поточних подій, відбудови та адаптації суспільства до реалій війни.

Дослідження показує, що подкастинг не лише ефективний інструмент комунікації в короткостроковій перспективі, але й має значний потенціал для довгострокового впливу в інформаційній війні. Завдяки своїй доступності, мобільності та здатності до глибокого аналізу, подкастинг може стати ключовим засобом протидії дезінформації та пропаганді, формуючи стійкість аудиторії до маніпуляцій.

Навіть більше, подкастинг може слугувати потужним інструментом гуманітарної допомоги. Надаючи доступ до достовірної інформації, психологічної підтримки та освітніх ресурсів, подкасти можуть допомогти людям впоратися з травмами війни, відновити соціальні зв'язки та адаптуватися до нових реалій. Також саморефлексії гостей подкастів дають їм можливість легше перенести свої травматичні досвіди, а також показують людям зі схожими долями способи роботи з травмами.

Особливо важливим є використання подкастингу для збереження культурної ідентичності та історичної пам'яті. Розповіді очевидців, документальні проєкти та архівні записи допомагають зберегти правду про війну для майбутніх поколінь, запобігаючи спотворенню історії та повторенню трагедій.

Враховуючи все вищесказане, інвестування в розвиток подкастингу як інструменту інформаційної боротьби та гуманітарної допомоги є стратегічно важливим завданням для забезпечення довгострокової безпеки та благополуччя суспільства, а отримані результати можуть бути корисні для подальших досліджень в галузі медіа та комунікацій, а також для розробки стратегій використання подкастингу як інструменту інформаційної війни та гуманітарної допомоги.

Література

1. Афанасьєв Д. Психологія злочину, сирена, кров і любов. Добірка українських подкастів про війну. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/395261-psihologia-zlocinu-sirena-krov-i-lubov-dobirka-ukrainskih-podkativ-pro-vijnu/> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Бабич Є. В. Культурно-історична проблематика в українському подкастингу під час війни : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 061 «Журналістика» / наук. керівник П. В. Мірошніченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 28 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/12686> (дата звернення: 25.11.2024).
3. Білоус Ю. Українські подкасти про війну – Sensormedia. *Sensormedia*. URL: <https://sensormedia.com.ua/culture/ukrainski-podkasty-pro-viynu/> (дата звернення: 25.11.2024).
4. Бліндюк М., Кушнір О. Платформи підлаштуються. Як розвивається український ринок подкастів. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/culture/232280-platformi-pidlastuutsa-ak-rozvivaetsa-ukrainskij-rinok-podkativ/> (дата звернення: 25.11.2024).
5. Дмитровський О. Особливості подкастингу як основної складової Інтернет-радіо. *Теле- та радіожурналістика*. 2017. № 16. С. 97–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tir_2017_16_16 (дата звернення: 25.11.2024).
6. Дмитровський О. Типологія українських подкастів – найважливішого сегмента інтернет-радіо. *Теле- та радіожурналістика*. 2015. № 14. С. 149–154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tir_2015_14_21 (дата звернення: 25.11.2024).
7. Єрмоменко А. Як українці виборюють свою незалежність: слухаємо про історію та війну у подкастах (добірка). *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/556829-ak-ukrainci-viboruut-svou-nezaleznist-sluhaemo-pro-istoriu-ta-vijnu-u-podkastah-dobirka/> (дата звернення: 25.11.2024).
8. Звягінцева А. А. Концепт «війна» у сучасних подкастах: формально-змістові характеристики проєктів : кваліфікаційна робота магістра спеціальності 061 «Журналістика»

/ наук. керівник Ю. В. Любченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 68 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/18105> (дата звернення: 25.11.2024).

9. Лисенко В. В. Проблематика прав і свобод людини в умовах війни в українських радіо/подкастпроектах : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 061 «Журналістика» / наук. керівник П. В. Мірошніченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 42 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/12692> (дата звернення: 25.11.2024).

10. Любченко Ю. В. Ринок подкастів в Україні: основні тенденції. *Соціальні комунікації: стратегічні взаємодія та взаємовплив матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2021. С. 46–50. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi65/0048128.pdf#page=46> (дата звернення: 25.11.2024).

11. Маймур І. 10 українських подкастів: про війну, відбудову, книги і ментальне здоров'я. *Журнал великого міста*. URL: <https://bzh.life/ua/mesta-i-veshi/1708366965-10-ukrayinskih-podkastiv-viynu-vidbudovu/> (дата звернення: 25.11.2024).

12. Міський В., Соколенко Н. «Теперішні подкастери стануть маркетмейкерами», – Катерина Котвіцька. *MEGOGO Audio, в подкасті «Медіуми»*. *detector.media*. URL: <https://detector.media/mediumy/article/224864/2024-03-31-teperishni-podkastery-stanut-marketmeykeramy-kateryna-kotvitska-megogo-audio-v-podkasti-mediumy/> (дата звернення: 25.11.2024).

13. Мрук М. Топ-15 нових українських подкастів. Про війну, бізнес та новини, від яких не хочеться здохнути. *ШоТам*. URL: <https://shotam.info/top-15-novykh-ukrainskykh-podkastiv-pro-viynu-biznes-ta-novyny-vid-iakykh-ne-khochetsia-zdokhnuty/> (дата звернення: 25.11.2024).

14. Мунтянов В. Ю. Подкасти в воєнний час: специфіка створення і розповсюдження : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 061 «Журналістика» / наук. керівник Н. А. Виговська. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 39 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/12675> (дата звернення: 25.11.2024).

15. Подкасти про війну та людей на ній. Що послухати, щоб краще зрозуміти захисників України? *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pidbirka-podkastiv-pro-viynu/32354907.html> (дата звернення: 25.11.2024).

16. Портрет українського подкастера. *Megogo Audio*. 2023. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ie1N722fiVfJ0ScZ7pYX59V8HFEJ1yd/view> (дата звернення: 25.11.2024).

-
17. Проект «Рік війни»: дискусійні питання медійної освіти та журналістської практики / О. Hudoshnyk та ін. *Communications and Communicative Technologies*. 2023. №23. URL: <https://doi.org/10.15421/292310> (дата звернення: 25.11.2024).
18. Рибак С. С. Аналіз тенденцій розвитку подкастингу за кордоном та в Україні. *Матеріали Міжнародних науково-практичних конференцій*. 2018. С. 47–49. URL: https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/збірник-конференції_УГІ_2018-рік_НПП-і-СТУД.pdf#page=47 (дата звернення: 25.11.2024).
19. Соін А. С. Життєві історії про війну в українських радіопрограмах: кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 061 «Журналістика» / наук. керівник П. В. Мірошніченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 39 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/12731> (дата звернення: 25.11.2024).
20. Топ 14 подкастів про війну від September. *September journal. Жіночий журнал для натхнення*. URL: <https://september.ua/recommendation/top-13-podkativ-pro-vijnu> (дата звернення: 25.11.2024).
21. Хуцану С. Не тільки про війну. 15 нових українських подкастів 2022 року. *The Village Україна*. URL: <https://www.village.com.ua/village/life/knowledge-2022/334757-15-novih-ukrayinskih-podkativ-2022> (дата звернення: 25.11.2024).
22. Царик Г. М. Подкаст як жанр сучасного медійного дискурсу. *South archive (philological sciences)*. 2023. № 95. С. 66–72. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2023-95-8> (дата звернення: 25.11.2024).
23. Шевцов О. В. Російсько-українська війна у матеріалах інформаційно-аналітичних жанрів на радіо : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 061 «Журналістика» / наук. керівник Ю. В. Костюк. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 35 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/12733> (дата звернення: 25.11.2024).
24. Шишков Д. Ф. Український подкастинг в умовах війни: кваліфікаційна робота магістра спеціальності 061 «Журналістика» / Наук. керівник П. В. Мірошніченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. 51 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/10441> (дата звернення: 25.11.2024).
25. Шутяк Л. Звідки звук: хто створює подкасти в Україні. *Перше медіа про благодійність*. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/zvidky-zvuk-hto-stvoryuye-podkasty-v-ukrayini/> (дата звернення: 25.11.2024).

26. Які подкасти слухати під час війни. Огляди Хмельницький. ГО «Жіночий Антикорупційний Рух». URL: <https://zhar.org.ua/podkasty-pro-vijnu-polityku-ta-psyhologiyu-chym-zajnyaty-vuha-i-rozum/> (дата звернення: 25.11.2024).
27. Havryliuk I. Podcasts in the system of Ukrainian Internet-media. *Obraz*. 2022. Vol. 38, no. 1. P. 72–79. URL: [https://doi.org/10.21272/obraz.2022.1\(38\)-72-79](https://doi.org/10.21272/obraz.2022.1(38)-72-79) (date of access: 25.11.2024).
28. Skurtul H. Як звучить війна: наративні подкасти як продукт медіаконвергентності. *State and Regions. Series: Social Communications*. 2024. № 4 (56). С. 50. URL: [https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2023.4\(56\).6](https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2023.4(56).6) (дата звернення: 26.11.2024).
29. Skurtul H. S. Podcasting in Ukraine after the Russia's Full-Scale Military Invasion of Ukraine. *The European Development Trends in Journalism, PR, Media and Communication*. 2023. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-342-2-8> (дата звернення: 26.11.2024).

УДК УДК 070:316.7

Антон Яремко

ОСОБЛИВОСТІ КЕРУВАННЯ УКРАЇНОМОВНИМИ ІГРОВИМИ КАНАЛАМИ YOUTUBE

Дослідження присвячене вивченню менеджменту україномовного YouTube-каналу на ігрову тематику. У статті аналізуються ключові аспекти контент-стратегії, взаємодії з аудиторією, а також особливості монетизації та розвитку спільноти. На основі порівняння сучасних досліджень визначено основні чинники успішності каналів та їхню роль у формуванні ігрової культури в україномовному просторі.

Ключові слова: *YouTube, ігровий контент, україномовний канал, менеджмент, взаємодія з аудиторією, монетизація.*

Yaremko Anton

FEATURES OF MANAGING UKRAINIAN-LANGUAGE GAMING YOUTUBE CHANNELS

The study examines the management of Ukrainian-language YouTube gaming channels. The article analyzes key aspects of content strategy, audience interaction, as well as monetization and community development features. Based on comparative studies, the key factors of channel success and their role in shaping gaming culture in the Ukrainian-speaking space are determined.

Keywords: *YouTube, gaming content, Ukrainian-language channel, management, audience engagement, monetization.*

Постановка проблеми: YouTube є провідною платформою для створення і споживання ігрового контенту. Ігрові канали стали не лише засобом розваг, а й інструментом комунікації, розвитку фанхат і впливу на популярність відеоігор. Водночас україномовний сегмент YouTube стикається з викликами, такими як обмежена аудиторія, конкуренція з іншими мовними сегментами та брак систематизованих знань про успішні стратегії менеджменту.

Мета статті – проаналізувати особливості менеджменту україномовного YouTube-каналу ігрової тематики, визначити чинники його успішності та запропонувати рекомендації для створення ефективних стратегій управління.

Виклад основного матеріалу. YouTube є другою за популярністю платформою в Україні з охопленням понад 60% інтернет-користувачів [3]. Однак частка якісного україномовного контенту на платформі залишається обмеженою — лише 5–10% популярних відео створено українською мовою. У цьому контексті зростання попиту на україномовні ігрові канали є відображенням соціальних і культурних трансформацій у суспільстві.

Управління україномовним YouTube-каналом ігрової тематики є процесом, який потребує глибокого розуміння як глобальних трендів, так і специфіки локального медіапростору. За даними MediaSapiens (2022), YouTube активно формує сучасний інформаційний простір, забезпечуючи користувачам доступ до різноманітного контенту [7]. Як зазначає Дж. Бердженс, «локалізація контенту є потужним інструментом для формування культурного простору навколо медіа» (переклад наш – А. Я.) [6].

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році український YouTube зазнав безпрецедентного зростання. Українська аудиторія почала активно шукати альтернативу російськомовному контенту, що сприяло розвитку україномовних каналів у різних жанрах, зокрема й ігрових. Важливим стало не лише створення якісного контенту, але й просування національної ідентичності через ігровий контент.

Популяризація українських ігор

Значний внесок у зростання популярності україномовного ігрового контенту зробив розвиток української ігрової індустрії. Останніми роками низка українських ігор здобула міжнародне визнання. Одним із найяскравіших прикладів є «S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl», розроблений українською студією GSC Game World [8]. Вихід цієї гри став подією глобального масштабу й привернув увагу до українських розробників.

«S.T.A.L.K.E.R. 2» також став каталізатором розвитку українського контенту на YouTube, оскільки численні ігрові канали почали активно висвітлювати ігровий процес, огляди та аналіз сюжету. Це створило можливості для формування нових спільнот гравців, які об'єднуються навколо гри, а також для залучення міжнародної аудиторії до україномовного контенту.

Іншим вагомим прикладом є гра «Ostriv», розроблена українським інді-розробником Євгеном [13]. Це містобудівна стратегія, яка дозволяє гравцям керувати українським поселенням XVIII століття. Гра здобула схвальні відгуки як в Україні, так і за її межами, що сприяло популяризації української культури та історії через ігровий контент.

Українські автори ігрових каналів на YouTube дедалі частіше інтегрують у свої відео не лише ігрові сюжети, але й елементи культури, історії та сучасних подій. Наприклад, відео, присвячені українським іграм, часто акцентують на ролі української культури у створенні

сценаріїв або дизайну локацій. Це дозволяє виділятися на тлі глобального контенту, роблячи україномовні канали унікальними.

Водночас українські автори активно запозичують кращі практики світових YouTube-креаторів. Як зазначає Олександр Петрик, *«постійне оновлення контенту, використання сучасних технологій для монтажу та інтерактивність з аудиторією є основою успіху ігрових каналів»* [11]. Українські автори все частіше застосовують такі підходи, додаючи до них автентичність, пов'язану з українською мовою та культурою.

Взаємодія з аудиторією: формування спільноти

Взаємодія з аудиторією є одним із центральних аспектів успішного управління ігровими YouTube-каналами. Українські творці контенту дедалі частіше використовують інтерактивні підходи, що дозволяють їм зміцнювати зв'язки зі своєю аудиторією. Для україномовних каналів це особливо важливо, оскільки вони часто працюють у конкурентному середовищі, де глядачі мають широкий вибір контенту.

Одним із важливих інструментів взаємодії є прямі трансляції. Цей формат дозволяє не лише демонструвати ігровий процес, але й вести живий діалог із глядачами. Наприклад, багато авторів використовують трансляції для обговорення з аудиторією важливих подій, нових релізів або навіть створення спільного контенту, такого як голосування за ігри для наступних оглядів. Це не тільки робить контент більш персоналізованим, але й створює у глядачів відчуття причетності до творчого процесу.

Додатково, важливу роль відіграє інтеграція соціальних мереж у стратегію взаємодії. Українські ігрові канали активно використовують платформи, такі як Instagram, TikTok або Facebook, для публікації коротких кліпів, мемів та анонсів. Це дозволяє розширити охоплення аудиторії й залучити нових глядачів. Наприклад, канали, які висвітлюють українські ігри створюють серії постів із цікавими фактами про ці ігри або їхніх розробників, що додатково стимулює обговорення серед підписників.

Окремо слід згадати про формування ком'юніті на основі спільних цінностей і культурної ідентичності. Після 2022 року українські канали все частіше підкреслюють свою належність до національної культури, що знаходить відгук у глядачів. Наприклад, автори ігрових каналів додають у відео історичні або культурні посилання, які роблять контент ближчим до аудиторії. Це може бути акцент на традиціях, використання української мови, або навіть обговорення актуальних подій у країні. Як зазначає Джошуа Грін, *«взаємодія через медіа, що відображає культурну ідентичність, створює стійкі зв'язки між творцем контенту та його аудиторією»* (переклад наш –А. Я.) [6].

Колаборації між авторами також стають важливим інструментом для зміцнення спільнот. Об'єднання зусиль з іншими творцями україномовного контенту дозволяє обмінюватися аудиторією і створювати більш масштабні проєкти. Наприклад, серії відео, присвячені аналізу ігор або спільні трансляції, сприяють формуванню мультиформатної взаємодії, яка підвищує рівень довіри до обох творців.

Отож, взаємодія з аудиторією в українському YouTube не обмежується лише відповідями на коментарі чи лайками. Це складний процес, який передбачає використання різних форматів контенту, інтерактивних технологій та врахування культурного контексту. Формування спільнот, які об'єднують глядачів навколо цінностей, спільних інтересів і культурної ідентичності, стає основою для довгострокового успіху ігрових каналів.

Монетизація в умовах обмеженого ринку

Монетизація україномовних ігрових каналів на YouTube є викликом, оскільки рекламний ринок для україномовного контенту значно менший, ніж для англomовного або навіть російськомовного. Проте це не означає, що такі канали не можуть бути фінансово успішними. Ключовим моментом є пошук інноваційних підходів до заробітку та адаптація традиційних моделей монетизації під потреби й можливості локального ринку.

Одним з основних джерел доходу є партнерська програма YouTube, яка дозволяє заробляти на рекламі, що транслюється під час відео. Однак для україномовних каналів це джерело обмежене через меншу CPM (вартість тисячі показів) у регіоні. Тому автори контенту звертаються до додаткових джерел доходу, таких як донати та краудфандинг. Як зазначає Марк Джонсон, *«донати й підписки дозволяють творцям контенту уникати залежності від традиційної реклами, що є особливо важливим у регіонах із низьким рівнем монетизації через платформи»* (переклад наш – А. Я.) [9].

Українські канали активно використовують такі платформи, як Patreon або Buy Me a Coffee, щоб надати своїм глядачам можливість фінансово підтримати канал. У багатьох випадках автори пропонують підписникам ексклюзивний контент, наприклад, ранній доступ до відео, спеціальні бонусні матеріали або прямі трансляції лише для донаторів. Це створює додаткову мотивацію для аудиторії підтримувати улюблений канал.

Ще одним перспективним напрямом є **співпраця з локальними брендами**. Наприклад, бренди, пов'язані з технікою, ігровим обладнанням або навіть локальними продуктами, все частіше звертаються до українських творців для інтеграції реклами у відео.

Крім того, особливу увагу слід приділити **монетизації через міжнародну аудиторію**. Завдяки іграм, таким як «S.T.A.L.K.E.R. 2» або «Острів», українські канали отримали можливість привернути увагу глядачів з інших країн. Це дозволяє авторам використовувати

рекламу з вищою CPM, розширювати можливості для партнерських угод і підвищувати загальний рівень доходів. Як зазначає Джерард Гогін, *«залучення глобальної аудиторії створює нові можливості для монетизації, особливо коли контент має унікальну культурну цінність»* [5].

Іншою популярною стратегією є **створення власної продукції**. Наприклад, мерчандайзинг (футболки, чашки, постери з дизайном, пов'язаним із каналом) стає важливим джерелом доходу. Українські творці можуть використовувати це не лише як комерційну стратегію, але й як спосіб популяризації національної символіки та культури. Деякі канали випускають колекційні речі, пов'язані з конкретними українськими іграми, такими як «S.T.A.L.K.E.R. 2» чи «Острів».

Важливим фактором є розвиток взаємовідносин із платформою YouTube. Наприклад, участь у спеціальних програмах, таких як YouTube Shorts Fund, або експериментальних рекламних кампаніях, може дати додаткові можливості для монетизації. Також автори активно адаптують свій контент до різних форматів, таких як короткі відео чи трансляції, які краще залучають глядачів і збільшують доходи.

Отож, монетизація україномовних ігрових каналів на YouTube є складним, але цілком реальним завданням. Використання інноваційних підходів, орієнтація на міжнародну аудиторію, співпраця з локальними брендами та створення ексклюзивного контенту дозволяють авторам отримувати стабільний дохід навіть в умовах обмеженого ринку. Усе це сприяє не лише фінансовій стійкості каналів, але також їх внеску в розвиток української медіакультури.

Стратегії просування

Одним із фундаментальних елементів просування є SEO-оптимізація відео. Як зазначає Мохаммед Касмі, *«використання релевантних ключових слів, правильно підібраних заголовків і описів дозволяє залучати аудиторію, яка активно шукає подібний контент»* (переклад наш – А. Я.) [10]. Для українського контенту це може означати додавання ключових фраз, таких як «огляд гри», «україномовний стрім» або конкретних назв ігор, як-от «S.T.A.L.K.E.R. 2» або «Острів». Крім того, використання тегів, що відповідають популярним запитам, допомагає підвищити видимість відео.

Регулярність і системність публікацій

Для утримання аудиторії та залучення нових глядачів важливим є регулярний випуск контенту. Глядачі YouTube цінують передбачуваність: коли автори публікують відео в певний день і час, це сприяє формуванню звички до перегляду серед аудиторії. Наприклад,

українські ігрові канали, які висвітлюють релізи нових ігор, можуть публікувати щотижневі огляди новинок або вести прямі трансляції, присвячені розробкам українських студій.

Використання соціальних мереж

Соціальні мережі стали потужним інструментом просування. Українські ігрові канали активно інтегрують Facebook, Instagram, TikTok і Twitter у свої стратегії. На цих платформах публікуються короткі відеофрагменти, трейлери до нових відео, меми або анонси прямих трансляцій. Це допомагає не лише залучити нових глядачів, але й утримати інтерес уже залученої аудиторії. TikTok, наприклад, завдяки короткому формату, дозволяє швидко привернути увагу молодшої аудиторії до каналу.

Колаборації з іншими авторами

Одним із найефективніших способів розширення аудиторії є співпраця з іншими YouTube-креаторами. Спільні трансляції, виклики (challenge videos) або інтеграція в контент іншого каналу дозволяють обмінюватися аудиторією. Наприклад, ігрові канали можуть організовувати спільні стріми з відомими блогерами, що спеціалізуються на різних жанрах ігор. Це дозволяє не лише привернути увагу до каналу, але й створити нові формати контенту, які зацікавлять глядачів.

Просування через локальні спільноти

У контексті українського ігрового контенту великого значення набувають локальні спільноти. Наприклад, групи в соціальних мережах, присвячені українським іграм, або форуми, де обговорюються новини індустрії, можуть стати ідеальним місцем для залучення аудиторії. Як зазначає Джерард Гогін, *«локальні спільноти не лише підвищують охоплення, але й формують довіру до бренду»* (переклад наш – А. Я.) [9].

Адаптація до різних платформ

Українські канали дедалі частіше використовують мультимедійний підхід: інтеграція YouTube-відео з подкастами, публікаціями на Twitch або навіть короткими кліпами в Instagram Reels допомагає досягти різноманітної аудиторії. Наприклад, популярні відеоогляди можна адаптувати у формат коротких кліпів для TikTok, де підписники можуть швидко ознайомитися зі змістом і перейти на повне відео на YouTube.

Інтерактивні підходи

Залучення глядачів до взаємодії з каналом через конкурси, голосування або запити на теми майбутніх відео також є важливим аспектом. Наприклад, канали, які спеціалізуються на аналізі ігор, можуть організовувати опитування серед глядачів щодо вибору наступної гри для огляду. Такий підхід робить аудиторію частиною творчого процесу й підвищує їхню лояльність.

Роль автентичності у просуванні

Окремо варто підкреслити роль автентичності в успішному просуванні україномовних ігрових каналів. Глядачі дедалі більше цінують контент, який має національну ідентичність, підкреслює автентичність і відображає реалії української культури. Як зазначає Джин Берджен, *«автентичність є важливою для формування стійких зв'язків між творцем контенту та його аудиторією»* [6]. Автори, які роблять акцент на локальних особливостях, можуть виділитися серед великої кількості глобального контенту.

Отож, стратегії просування україномовного ігрового контенту базуються на комплексному підході, що включає використання SEO, інтеграцію соціальних мереж, активну взаємодію з аудиторією та колаборації. Окрім цього, адаптація до локального контексту та підкреслення автентичності дозволяють створювати унікальний контент, який виділяється на глобальній медіаарені.

Висновок

Україномовні ігрові YouTube-канали за останні роки продемонстрували значний прогрес, ставши важливим елементом сучасного медіапростору. Зростання популярності таких проєктів пов'язане з піднесенням національної ідентичності, зростанням інтересу до локальної культури та успіхами української ігрової індустрії. Канали, які інтегрують українські ігри, такі як «S.T.A.L.K.E.R. 2» і «Острів», не лише просувають вітчизняний контент, але й стають інструментом культурної дипломатії, привертаючи увагу міжнародної аудиторії.

Ефективне управління україномовними каналами базується на багатокомпонентній стратегії, яка поєднує створення якісного контенту, активну взаємодію з аудиторією, інноваційні підходи до монетизації та використання сучасних технологій просування. Підкреслення автентичності та культурних особливостей дозволяє таким каналам виділятися серед конкурентів, формувати лояльну аудиторію та робити значний внесок у розвиток української медіакультури. Успіх цих каналів є яскравим прикладом того, як локальний контент може впливати на глобальний ринок, зберігаючи при цьому свою унікальність і самобутність.

Література

1. Малинка В. ТОП–15 україномовних каналів у YouTube. Серед 250 найпопулярніших за кількістю підписників не знайшлося і десяти україномовних блогерів. *ms.detector.media*. URL: <https://ms.detector.media/onlain-media/post/24034/2020-01-09-top-15-ukrainomovnykh-kanaliv-u->

youtube-sered-250-naupopulyarnishykh-za-kilkistyu-pidpysnykiv-ne-znayshlosya-i-desyaty-ukrainomovnykh-blogeriv/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.12.2024).

2. Розробник гри Ostriv: як я створював унікальну українську стратегію. *Gamedev DOU*. URL: <https://gamedev.dou.ua/articles/ostriv-game-developer/>.

3. Як повномасштабна війна відобразилася на кількості інтернет-користувачів в Україні. *Слово i Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/04/15/infografika/suspilstvo/yak-povnomasshtabna-vijna-vidobrazylasya-kilkosti-internet-korystuvachiv-ukrayini> (дата звернення: 15.12.2024).

4. Art of Video Games: From Pac-Man to Mass Effect. *Rizzoli International Publications, Incorporated*, 2015. 216 p.

5. Buchanan-Oliver M., Seo Y. Play as co-created narrative in computer game consumption: The hero's journey in Warcraft III. *Journal of Consumer Behaviour*. 2012. Vol. 11, no. 6. P. 423–431. URL: <https://doi.org/10.1002/cb.392> (date of access: 15.12.2024).

6. Burgess J., Green J. YouTube: Online Video and Participatory Culture. Polity Press, 2018. 180 p.

7. detector.media. Як сучасні медіа інтегрують принципи різноманіття і створюють контент, що враховує інтереси різних груп. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/234443/2024-11-07-yak-suchasni-media-integruyut-pryntsy-ry-riznomanittya-i-stvoryuyut-kontent-shcho-vrakhovuie-interesy-riznykh-grup/> (дата звернення: 15.12.2024).

8. GSC Game World. S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chernobyl. GSC Game World (worldwide), 2024. URL: https://store.steampowered.com/app/1643320/STALKER_2_Heart_of_Chernobyl/ (date of access: 15.12.2024).

9. Jackson N. J., Johnson M. R. Frictions and flows in Twitch's platform economy: viewer spending, platform features and user behaviours. *Information, Communication & Society*. 2024. P. 1–21. URL: <https://doi.org/10.1080/1369118x.2024.2331766> (date of access: 15.12.2024).

10. Kasmi M. YouTube Gaming Masterclass: Build a Succesful Gaming Channel In 2020. Independently Published, 2019.

11. Petryk O. Особливості роботи рекомендаційних алгоритмів YouTube на прикладі каналу про кіберспорт. *Academia.edu – Find Research Papers, Topics, Researchers*. URL: https://www.academia.edu/49181977/Особливості_роботи_рекомендаційних_алгоритмів_YouTube

ube_на_прикладі_каналу_про_кіберспорт?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.12.2024).

12. Smith M. D., Telang R. Streaming, Sharing, Stealing: Big Data and the Future of Entertainment. MIT Press, 2016. 232 p.

13. yevhen8. Ostriv. yevhen8, 2020. URL: <https://store.steampowered.com/app/773790/Ostriv/> (date of access: 15.12.2024).

ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ

Ілона Басюк

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТІ ТА МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті детально розглянуто особливості розвитку пам'яті та мислення у дітей молодшого шкільного віку, зважаючи на ключові зміни, що відбуваються в цих когнітивних процесах. Особливий акцент зроблено на впливі навчального процесу та цифрового середовища на формування цих навичок. Проаналізовано відмінності між мимовільним і довільним запам'ятовуванням, а також виклики, які ставить перед розвитком когнітивних процесів стрімке поширення цифрових технологій.

Ключові слова: пам'ять, мислення, розвиток, молодший шкільний вік, навчання, цифровізація.

Basiuk Ilona

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MEMORY AND THINKING IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article provides a detailed analysis of the development of memory and thinking in primary school children, taking into account the key changes occurring in these cognitive processes. Special attention is given to the influence of the educational process and the digital environment on the formation of these skills. The article examines the differences between involuntary and voluntary memory, as well as the challenges posed to cognitive development by the rapid spread of digital technologies.

Keywords: memory, thinking, development, primary school age, learning, digitalization.

Постановка проблеми. Проблема дослідження пам'яті та мислення учнів початкових класів є актуальною й соціально важливою, адже пам'ять є найважливішою, основною характеристикою психічного здоров'я особистості, а мислення – це фундаментальна ознака людини.

Пам'ять, будучи ключовим елементом кожної психічної функції, відіграє вирішальну роль у формуванні єдності та цілісності особистості. Вона інтегрована в структуру інтелекту, є невід'ємною частиною здатності до навчання та засвоєння нових знань, а також слугує основою для накопичення когнітивних навичок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження пам'яті та мислення в дітей молодшого шкільного віку завжди привертали увагу науковців, і сьогодні існує значна кількість наукових робіт, присвячених цій тематиці. Зокрема, В. П. Надьон [1] підкреслює, що діти початкових класів часто демонструють обмеження в аналізі сприйняття та диференціації об'єктів, що пояснюється триваючим процесом розвитку спостереження.

О. Я. Личик, С. Л. Крук та В. К. Гаврилькевич [2] у своїй статті зазначають, що період початку шкільного навчання є етапом значних змін у розвитку дітей: їхні психічні функції, включаючи пам'ять, зазнають як кількісних, так і якісних трансформацій. Глибоке розуміння особливостей розвитку пам'яті в цьому віковому періоді є необхідним для створення та вдосконалення ефективного освітнього середовища та процесу навчання.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є виявити та проаналізувати психолого-педагогічні особливості розвитку різних видів пам'яті та основних розумових операцій у дітей молодшого шкільного віку в контексті навчальної діяльності. Для деталізації матеріалів дослідження було проведено вивчення теоретичних підходів до розуміння розвитку пам'яті та мислення в молодшому шкільному віці; досліджено специфіку розвитку слухової, зорової, рухової та емоційної пам'яті у дітей початкової школи; проведено аналіз особливостей формування основних розумових операцій мислення в молодших школярів; виявлено взаємозв'язок між розвитком пам'яті та мислення в контексті навчального процесу; визначено психолого-педагогічні умови, які сприяють ефективному розвитку пам'яті та мислення дітей молодшого шкільного віку. Отож, дослідження буде спрямоване на отримання цілісного уявлення про закономірності та особливості розвитку когнітивних процесів у дітей початкової школи, що має важливе значення для оптимізації навчально-виховного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання початкової школи – розвиток всебічно розвиненої особистості. Тому необхідно мотивувати дитину до навчання, вчити бути уважною до деталей, формулювати висновки за власною позицією, із кількох версій щодо вирішення певного питання чи задачі дитина повинна обрати правильну. Завдячуючи своїй пам'яті, постійному її вдосконаленню, людська особистість досягла тих висот, на яких вона зараз перебуває.

Навчальна діяльність є ключовою для дітей молодшого шкільного віку. Протягом цього етапу в їхньому розвитку відбуваються різні трансформації. У цей період діти демонструють здатність до вирішення складних завдань, що вимагають міркувань, однак вони потребують візуальної підтримки, що сприяє розвитку образного мислення.

Поступово, від 1 до 4 класу, візуально-образне мислення еволюціонує у вербально-логічне. Сприйняття синтезує завдяки формуванню зв'язків між елементами сприйнятого, що є об'єктом навчального процесу, але воно ще не досягає повної диференціації. Саме тому учні початкової школи часто плутають символи, такі як літери та цифри, – через їхню схожість у зовнішньому вигляді, структурі, техніці написання та звуковому вираженні.

Особливо помітні зміни відбуваються у творчому мисленні учнів. Основою для розвитку креативного мислення та уяви в цьому віковому діапазоні є розвинена уява, яка продовжує формуватися під впливом спеціалізованих навчальних програм. Отож, когнітивні функції, такі як мислення, сприйняття, уява та творчість, зазнають значних змін.

Щодо змін пам'яті учнів початкової школи, то пам'ять учнів цього віку розвивається через два основних механізми: довільний та усвідомлений. Важливо зазначити, що, на відміну від дошкільного віку, молодший шкільний вік характеризується здатністю до запам'ятовування інформації навіть без попереднього інтересу до неї. Механічна пам'ять досягає значного розвитку, тоді як семантична пам'ять продовжує свій розвиток. Учні віком 6–11 років отримують можливість не тільки вивчати наукові концепції, але й застосовувати їх, що стає можливим завдяки розвитку мислення, пам'яті та сприйняття [1].

Функціональне призначення пам'яті полягає в консолідації даних про навколишній світ, сприяючи акумуляції знань, компетенцій та вмінь для їх подальшої реалізації та розширення індивідуального досвіду. Консолідація набутого досвіду є фундаментальною основою для освітнього процесу та особистісного зростання.

Ініціація процесу пам'яті починається з кодифікації – інтеграції та закріплення нової інформації в когнітивній системі. Ключовими механізмами пам'яті є консолідація та відтворення, а також процес когнітивного забування. Структурно процес пам'яті можна представити у вигляді такої послідовності: кодифікація (вхідний етап) – стабілізація (супроводжується когнітивним забуванням) – рекуперація (вихідний етап).

Буквальна кодифікація сприяє накопиченню дискретних фактів, але не забезпечує формування інтегрованих когнітивних структур та знань. Акумуляція неорганізованої інформації призводить до ускладнення процесу довільного пошуку релевантних даних у подальшому [2].

Початок шкільного навчання передбачає здатність запам'ятовування довільного, адже освітній процес незаперечно вимагає цього від дитини. Педагог надає дитині інструкції та поради, які стосуються способів та методології запам'ятовування та відтворення матеріалу. Фундаментальним аспектом запам'ятовування є розуміння: учитель акцентує увагу учня

на необхідності осмислення матеріалу, сприяє розумінню учнем того, що підлягає запам'ятовуванню, формує мотивацію для застосування стратегій, зокрема, збереження знань та навичок не лише для виконання шкільних завдань, але й для всього життя в майбутньому.

Довільна пам'ять стає когнітивною функцією, на яку спирається навчальна діяльність, й учень усвідомлює необхідність цілеспрямованого тренування своєї пам'яті. Процес заучування та відтворення пройденого матеріалу дає змогу та простір для рефлексії своїх особистих психічних змін у результаті участі в освітньому процесі й можливість побачити, що «вчити себе» означає змінити самого себе в знаннях і в набутті здатності до довільних дій.

У молодшому шкільному віці мислення дитини відзначається егоцентризмом, особливою розумовою позицією, яка характеризується відсутністю певних знань, потрібних для вирішення проблемних ситуацій. Відсутність системності знань та недостатнє розуміння понять призводять до переваги логіки сприйняття. Учні початкових класів мисленнєво зіставляють окремі факти, об'єднують їх у цілісну картину, формуючи абстрактні знання, віддалені від першоджерел. Розвиток вищих психічних функцій (довільність уваги, пам'ять, уява) відбувається під час навчання. Школярі зосереджуються на навчальній діяльності, запам'ятовують побачене й почуте, оволодівають необхідними навичками, і так їхня увага, пам'ять та уява набувають самостійності [3].

Варто звернути увагу, що учні початкових класів – представники нового покоління. Саме цифрове середовище, у якому вони знаходяться з раннього дитинства, впливає на загальний розвиток, зокрема на пізнавальні процеси та метакогнітивні уміння. Погіршення пам'яті, значне зменшення обсягу уяви та кліпове мислення притаманні представникам цифрового покоління. Здатність дитини сприймати світ через короткі яскраві образи, або кліпове мислення, має характерні прийоми отримання та опрацювання матеріалу. Сучасним дітям притаманний своєрідний стиль читання тексту (початок, середина, кінець – по діагоналі), веб-серфінг, що допомагає швидко обробити інформацію. При цьому можуть виникнути проблеми з усвідомленням інформації, порушенням зав'язків між елементами змісту, іноді аудіовізуальне сприйняття призводить до формування дискретності та некритичності мислення [4].

Мислення, сприйняття, увага, пам'ять, уява, мовлення притаманні лише людині, це пізнавальні процеси, які формуються протягом усього життя людини шляхом інтеріоризації. Цей процес, передусім, залежить від своєчасного дозрівання відповідних зон мозку та їхньої взаємодії.

Учні початкової школи краще запам'ятовують конкретну, образну інформацію, події та предмети, ніж правила, роз'яснення та визначення, тобто словесно-логічну інформацію. Діти

молодшого віку запам'ятовують матеріал шляхом простого повторення, не завжди усвідомлюючи змістовні зв'язки матеріалу. Їм легше дослівно вивчити й відтворити матеріал без змін і доповнень, ніж передати зміст тексту своїми словами [5]. Під час навчання в закладі освіти виникає потреба в довільному запам'ятовуванні матеріалу. Для розвитку довільної пам'яті, яка перебуває під контролем свідомості, необхідні вольові зусилля та впровадження спеціальних прийомів – мнемотехнік [6]. Якщо дитина легко знаходить в архівах своєї пам'яті потрібну інформацію – це ознака певного досвіду та прояву довільної пам'яті. Просте і швидке запам'ятовування матеріалу без можливості через деякий час знайти потрібну інформацію нічого не варте.

Порівняльний аналіз показників розвитку мислення й пам'яті учнів початкових класів шляхом впровадження проблемного навчання та ігрових ситуацій здійснено Л. Л. Макаровою [7]. Ігрова діяльність має важливе значення в дошкільному віці та в перший рік навчання у школі. Дослідниця з'ясувала, що ігрові ситуації допомагають значно покращити пам'ять і мислення першокласників. У третьому класі доречно впроваджувати проблемне навчання з метою розвитку пізнавальних процесів та активізації мислення учнів. Отже, детермінантою розвитку пам'яті та мислення учнів першого класу є дидактичні ігри, а проблемне навчання є ефективнішим для третьокласників. Під час дорослішання дитини розвивається абстрактне логічне мислення, тому варто звернути увагу на прийоми проблемно-орієнтованого навчання [7].

Важливо розуміти, що пам'ять і мислення тісно пов'язані між собою. Розвиток мислення сприяє більш усвідомленому та ефективному запам'ятовуванню, а добре розвинена пам'ять є необхідною умовою для здійснення складних розумових операцій. Врахування психолого-педагогічних особливостей розвитку пам'яті та мислення дітей молодшого шкільного віку є надзвичайно важливим для організації ефективного навчального процесу. Для збільшення продуктивності цих процесів педагогам потрібно використовувати наочність, ігрові методи, створювати емоційно забарвлені ситуації для полегшення запам'ятовування; навчати дітей різноманітних прийомів запам'ятовування; сприяти розвитку смислового запам'ятовування через розуміння навчального матеріалу; стимулювати розвиток словесно-логічного мислення шляхом постановки проблемних завдань, організації дискусій, використання логічних вправ; заохочувати дітей до аналізу, порівняння, узагальнення навчального матеріалу; створювати умови для розвитку рефлексії та самоконтролю; враховувати індивідуальні особливості розвитку кожної дитини.

Ось кілька конкретних педагогічних вправ, спрямованих на розвиток різних аспектів мислення та пам'яті у дітей молодшого шкільного віку: «Розклади на частини»: Дайте дітям

предмет (наприклад, іграшку, малюнок, геометричну фігуру) і попросить назвати його складові частини. Потім запропонуйте з цих частин скласти щось нове (можна навіть уявити щось інше); «Знайди зайве»: Запропонуйте ряд слів, малюнків або предметів, серед яких один відрізняється від інших за певною ознакою. Попросіть дітей знайти зайвий елемент і пояснити свій вибір; «Назви одним словом»: Запропонуйте кілька слів або малюнків, які можна об'єднати за спільною ознакою, і попросіть дітей назвати цю ознаку одним словом. Наприклад: стіл, стілець, шафа (меблі); собака, кіт, корова (домашні тварини); «Розклади на групи»: Дайте дітям набір предметів або малюнків і попросіть розкласти їх на групи за певними ознаками (колір, форма, розмір, призначення тощо). Потім попросіть пояснити, за яким принципом вони здійснили класифікацію; «Розв'яжи логічну задачу»: Запропонуйте прості логічні задачі або головоломки, які потребують міркування та встановлення зв'язків. Наприклад: «Петрик вищий за Оленку, а Оленка вища за Іванка. Хто найвищий?»; «Придумай історію за картинкою»: Дайте дітям одну або кілька не пов'язаних між собою картинок і попросіть скласти за ними цікаву історію; «Знайди багато способів використання»: Дайте дітям звичайний предмет (наприклад, камінець, паличку, газету) і попросіть придумати якомога більше способів його використання. Важливо пам'ятати, що ці вправи слід проводити в ігровій формі, створюючи позитивну та заохочувальну атмосферу. Регулярне використання таких вправ сприятиме активному розвитку мислення та пам'яті молодших школярів, їхній пізнавальній активності та успішному навчанню [13].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Безперечно, розвиток пам'яті та мислення в дітей молодшого шкільного віку є надзвичайно важливим етапом. Він закладає фундамент для подальшого навчання та формування особистості. У цей період діти переходять від мимовільного до більш довільного запам'ятовування, вчаться усвідомлено використовувати свою пам'ять для засвоєння навчального матеріалу. Важливу роль у цьому процесі відіграє розуміння та усвідомлення матеріалу, а не лише механічне заучування.

Мислення учнів початкових класів теж зазнає суттєвих змін. Від егоцентризму та логіки сприйняття вони поступово переходять до здатності мисленнєво зіставляти факти, об'єднувати їх у цілісну картину та формувати абстрактні знання. Особливо актуальним у сучасному цифровому світі є питання впливу цифрового середовища на розвиток пізнавальних процесів дітей. Необхідно враховувати особливості «цифрового покоління», такі як кліпове мислення та фрагментарне сприйняття інформації, та розробляти відповідні методи навчання [14].

Підсумовуючи, варто зауважити, що психолого-педагогічні особливості розвитку пам'яті та мислення дітей молодшого шкільного віку є ключовими для розуміння їхнього

навчання та розвитку. У молодшому шкільному віці пам'ять і мислення дітей зазнає значних змін: відбувається перехід від мимовільної до довільної пам'яті; зростає обсяг пам'яті; переважає наочно-образна пам'ять; розвивається смислова пам'ять; формуються елементарні прийоми запам'ятовування; відбувається перехід від наочно-дійового та наочно-образного до словесно-логічного мислення; розвиваються основні розумові операції; зростає здатність до встановлення причинно-наслідкових зв'язків; формуються елементи теоретичного мислення; розвивається рефлексія.

Загалом, розвиток пам'яті та мислення у молодших школярів є складним та багатогранним процесом, який вимагає уваги та зусиль з боку педагогів і батьків. Правильно організоване навчання, що враховує вікові особливості дітей та сучасні тенденції, сприятиме їхньому гармонійному розвитку та успішній адаптації до життя.

Література

1. Надьон В. П. Психологічні особливості учнів початкової школи. *Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали III міжрегіон. наук.-практ. конф. (каталог психотехнологій; тези доп.)*, м. Харків, 26 жовт. 2019 р. Харків, 2019. С. 166–168. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/5511>.
2. Личик О. Я., Крук С. Л., Гаврилькевич В. К. Теоретичний огляд проблеми розвитку довготривалої пам'яті у дітей молодшого шкільного віку. *Молодий вчений: науковий журнал*. 2021, листопад. № 11 (99). С. 262–267. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-59>.
3. Павелків Р. В. Вікова психологія. Київ: Кондор, 2015. 469 с.
4. Романишин Р. Я. Особливості навчання учнів початкової школи — представників цифрового покоління. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ, 2023. С. 102–105.
5. Диспенза Д. Розвивай свій мозок. Наука про зміну мозку / пер. з англ. І. Павленко. Київ: Форс Україна, 2019. 656 с.
6. Браун П., Редігер Г., Макденіел М. Засіло в голові. Наука успішного навчання / пер. з англ. Ю. Кузьменко. Київ: Наш Формат, 2019. 240 с.
7. Макарова Л. Л. Проблемна ситуація та гра як психологічні детермінанти розвитку пам'яті і мислення молодших школярів: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2001. 17 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6517/Makarov%20.pdf?sequence=1>.

8. Клак В. Психологічні особливості розвитку логічного мислення дітей дошкільного віку (Psychological features of logical thinking development of preschool children). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал. 2019. №9. С. 21–25.
9. Психологічна служба: підруч. / за заг. ред. В. Г. Панок. Київ: Ніка-Центр, 2016. 362 с.
10. Сахно П. І., Теслик Н. М. Вікова психологія: конспект лекцій. Суми: Сумський державний університет, 2024. 194 с.
11. Онопрієнко О.В. Психолого-педагогічний портрет сучасного школяра як орієнтир для створення онлайн-ресурсів. *Інновації в початковій освіті: проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення* / ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2022. С. 30–32. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731817>.
12. Максименко С.Д., Кондратенко Л.О. Навчальні та поведінкові проблеми учнів початкової школи: короткий психологічний довідник-порадник педагога. Київ: Ранок, 2020. 260 с.
13. Білогуб Ю.В. Корекційні заняття з розвитку когнітивної сфери (пам'яті, уваги, мислення) дітей молодшого шкільного віку. URL: <https://vseosvita.ua/library/korekcijni-zanatta-z-rozvitku-kognitivnoi-sferi-pamatiuvagi-mislenna-dl-a-ditej-molodsogo-skilnogo-viku-241542.html>.
14. Бочелюк В.Й. Діджиталізація як фактор формування когнітивної сфери. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»*. 2020. № 62. С. 82–107. doi: 10.34142/23129387.2020.62.05.

Анна Борисова

СПОСОБИ ЗНИЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІВ

Дослідження присвячене аналізу взаємозв'язку між емоційним вигоранням і психологічним здоров'ям педагогів. Професія педагога характеризується високим рівнем психоемоційного навантаження, що робить вчителів особливо вразливими до розвитку синдрому вигорання. У роботі використано комплекс діагностичних методик: опитувальник К. Маслач і С. Джексон в адаптації Н.Е. Водоп'янової, Копенгагенську інвентаризацію вигорання (CBI), опитувальник професійної життєстійкості, методику «Стабільності психічного здоров'я» (MHC-SF-UA), діагностику емоційного інтелекту Н. Холла та модель BASIC Ph. Результати дослідження вказують на поширеність синдрому вигорання серед педагогів (40–93% залежно від методики оцінювання), виявлено нелінійні взаємозв'язки між вигоранням, життєстійкістю та психічним здоров'ям. Встановлено, що викладачі технічних дисциплін демонструють вищий рівень професійного вигорання порівняно з педагогами гуманітарного профілю. Визначено, що когнітивні, емоційні та соціальні копінг-стратегії є значущими протективними факторами проти розвитку синдрому вигорання. На основі результатів запропоновано комплекс рекомендацій щодо профілактики та корекції емоційного вигорання в педагогічній діяльності.

Ключові слова: *емоційне вигорання, психологічне здоров'я, педагоги, вчителі, професійне вигорання, копінг-стратегії, емоційний інтелект, життєстійкість.*

Borisova Anna

METHODS OF REDUCING TEACHERS' EMOTIONAL BURNOUT

The study is devoted to analyzing the relationship between emotional burnout and the psychological well-being of teachers. The teaching profession is characterized by a high level of psycho-emotional stress, which makes educators particularly vulnerable to the development of burnout syndrome. A comprehensive set of diagnostic tools was used in the research: the Maslach Burnout Inventory (MBI) adapted by N.E. Vodopyanova, the Copenhagen Burnout Inventory (CBI), the Professional Resilience Questionnaire, the Mental Health Continuum-Short Form adapted for Ukraine (MHC-SF-UA), N. Hall's Emotional Intelligence Test, and the BASIC Ph model.

The results indicate the widespread prevalence of burnout syndrome among teachers (ranging from 40% to 93%, depending on the assessment method). Nonlinear relationships between burnout, resilience, and mental health were identified. It was found that teachers of technical disciplines demonstrate a higher level of professional burnout compared to educators in the humanities. Cognitive, emotional, and social coping strategies were determined to be significant protective factors against burnout development. Based on the findings, a set of recommendations for the prevention and correction of emotional burnout in educational activities is proposed.

Keywords: *emotional burnout, psychological well-being, teachers, educators, professional burnout, coping strategies, emotional intelligence, resilience.*

Постановка проблеми. Вивчення впливу емоційного вигорання на психологічне здоров'я педагогів є вкрай актуальною темою, оскільки емоційне вигорання здійснює комплексний вплив на особистість, як на її діяльність, так і на психоемоційний стан. Професія педагога є досить стресовою, оскільки містить у собі постійну взаємодію з людьми, що, своєю чергою, призводить до емоційного навантаження. Емоційне вигорання може призвести до негативних наслідків як для самого педагога, так і для освітнього процесу в цілому. Це явище потребує ретельного дослідження, оскільки воно негативно впливає на мотивацію, професіоналізм та ефективність праці педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження емоційного вигорання педагогів є важливою галуззю, що привертає увагу багатьох дослідників. Ось огляд деяких робіт ключових вчених, їхніх внесків у розуміння цієї проблеми. Однією з перших у вивченні емоційного вигорання була Крістіна Масlach (Christina Maslach), авторка широко використовуваного опитувальника Maslach Burnout Inventory (MBI). Її роботи заклали фундамент для розуміння вигорання як тривимірного синдрому, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію особистих досягнень. Хоча її ранні дослідження були зосереджені на працівниках сфери послуг, її концептуальна модель виявилася релевантною і для академічного середовища.

Шеррі Борнштейн (Sherry H.B. Bornstein) та її колеги досліджували поширеність та чинники ризику емоційного вигорання серед лікарів та науковців у медичній галузі. Їхні дослідження підкреслювали вплив високого робочого навантаження, хронічного стресу, браку контролю та недостатньої підтримки з боку колег та керівництва на розвиток вигорання.

Важливий внесок у розуміння специфіки вигорання у педагогів зробили Роберт Лезербароу (Robert Le Fevre) та Майкл Кохрейн (Michael Cochrane). Їхні роботи акцентували

увагу на унікальних стресорах, із якими стикаються науковці, зокрема тиск щодо публікацій, отримання грантів, викладання та адміністративні обов'язки. Вони також досліджували зв'язок між вигоранням та такими наслідками, як зниження продуктивності, погіршення психічного здоров'я та наміри покинути академічну кар'єру.

Дослідження Саймона Л. Даунінга (Simon L. B. Downey) та співавторів зосереджувалися на ролі організаційної культури та лідерства в запобіганні та зменшенні емоційного вигорання серед академічних працівників. Їхні результати свідчать про важливість підтримуючого керівництва, можливостей для професійного розвитку та створення сприятливого робочого середовища.

Сучасні дослідження продовжують вивчати різноманітні аспекти емоційного вигорання серед педагогів, включаючи вплив пандемії COVID-19, гендерні відмінності в переживанні вигорання та ефективність різних стратегій інтервенції.

Мета дослідження полягає у вивченні характеру взаємозв'язку між емоційним вигоранням та психологічним здоров'ям педагогів, визначенні рівня вигорання серед викладачів різної спеціалізації та розробці системи профілактичних заходів на основі виявлених закономірностей. Завдання дослідження: 1) розкрити значення поняття емоційного вигорання та його впливу на психологічне здоров'я педагогів; 2) визначити поширеність та рівень емоційного вигорання серед педагогів різних професійних спеціалізацій; 3) дослідити взаємозв'язок між професійним вигоранням та показниками психологічного благополуччя (життєстійкість, психічне здоров'я, емоційний інтелект); 4) проаналізувати копінг-стратегії педагогів із різним рівнем емоційного вигорання; 5) розробити практичні рекомендації щодо профілактики та корекції синдрому вигорання в педагогічній діяльності з урахуванням виявлених закономірностей.

Із метою розв'язання поставлених завдань нами були використані такі методи дослідження: теоретичні – аналіз психологічних джерел із досліджуваної проблематики, узагальнення та систематизація даних; емпіричні – діагностика рівня емоційного вигорання (К.Маслач, С.Джексон в адаптації Н.Е.Водоп'янової), Копенгагенська інвентаризація вигорання (CBI), опитувальник професійної життєстійкості, опитувальник «Стабільності психічного здоров'я» – коротка форма (MHC-SF-UA), діагностика емоційного інтелекту Н.Холла та модель BASIC Ph.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших науковців, хто звернув увагу на явище емоційного виснаження в професійному середовищі, був Герберт Фрейденберг. У 1974 році він описав вигорання як стан глибокого енергетичного та емоційного знесилення, що виникає в результаті тривалої напруженої взаємодії в робочому

середовищі. Згідно з Фрейденом вигорання характеризується фізичними симптомами, такими як виснаження, втома, часті головні болі та шлунково-кишкові розлади, безсоння й задишка. Він також описав поведінкові ознаки вигорання, а саме: розчарування, гнів, підозріле ставлення, відчуття всемогутності або надмірної впевненості, цинізм та ознаки депресії [2]. У роботах Крістіни Маслач вигорання описується як комплексний психологічний синдром, що охоплює емоційне виснаження, знеособлення у стосунках із людьми та відчуття професійної неефективності [4].

Згідно з Маслач, синдром вигорання можна умовно поділити на три компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція особистих досягнень [4]. Найважливішим аспектом є емоційне виснаження, оскільки в людей, у яких вичерпалися ресурси, не вистачає внутрішніх запасів на те, щоб почуватися на тому ж психологічному рівні. Деперсоналізація також вносить свій вклад у вигорання, оскільки вона тісно пов'язана з емоційним виснаженням та призводить до того, що в працівників розвивається негативне та цинічне ставлення до людей, із якими їм доводиться взаємодіяти.

Переважаю з емоційним вигоранням стикаються люди таких професій, як «людина – людина», до яких і належить професія вчителя (педагога). Вигорання є своєрідною відповіддю на хронічне емоційне напруження від надмірної взаємодії з людьми. Особливо гостро це впливає на психіку, коли люди, із якими потрібно взаємодіяти на постійній основі, мають певні проблеми або є неспокійними та стривоженими. Отож, можна стверджувати, що вигорання є стресом, що виникає за рахунок соціальної взаємодії [3]. Учителям постійно доводиться взаємодіяти з абсолютно різними дітьми, кожен із яких має свій унікальний досвід та варіативність виховання батьків. З одними дітьми працювати легше, оскільки батьки піклуються про них, з іншими не все так однозначно. Ідеться про те, що серед дітей неблагополучних сімей частіше можна зустріти тих, чия поведінка є девіантною, і як наслідок такою, із якою вчителям доводиться взаємодіяти на постійній основі, докладаючи при цьому більше зусиль та витрачаючи більше своїх ресурсів.

В основі синдрому вигорання також лежить емоційне перевантаження та подальше емоційне виснаження. Людина залучається емоційно надміру, відчуває перевантаження емоційними вимогами, нав'язаними іншими людьми. Усе це призводить до відчуття виснаження та знесилання. Позбавитися від емоційного тягаря непросто, і люди шукають шляхи вирішення. Найбільш розповсюдженим варіантом розвитку подій є зменшення залученості в спілкування і взаємодію з іншими. Людина намагається зменшити кількість спілкування до можливого мінімуму, потрібного винятково для виконання своєї безпосередньої роботи [3]. Тому вчителі можуть перетворитися на тих людей, які лише

виконують свою посадову інструкцію без емоційного залучення. Вони ведуть себе відсторонено й викладають матеріал згідно з програмою.

Така відстороненість, своєю чергою, призводить до ще однієї складової вигорання – деперсоналізації. У людини з'являється викривлене сприйняття інших – погані думки про них, очікування найгіршого та відверта неприязнь. Людина може знецінювати, принижувати, відмовлятися поводити себе чемно та ввічливо [3]. Педагоги мають десятихвилинні перерви між уроками, на яких їм доводиться викладатися по максимуму і швидко перемикатися між класами, а часом і дисциплінами. Тому дуже легко дегуманізувати учнів, які поводять себе нахабно або навіть просто кидають косі погляди. Тоді педагогічний працівник буде прагнути, щоб його залишили в спокої та не зачіпали. Переважно йдеться про тих людей, які самовіддано прагнуть внести вклад в навчальний процес та допомогти кожному. Кожного учня можна розглядати не лише в його безпосередній ролі, але і в ролі дитини, товариша, друга тощо. Важко залишатися емоційно не включеним, коли дитина починає плакати на уроці. Однак якщо такі емоційні всплески та потреби дітей звучать досить часто, постає питання того, що педагогічні працівники відчують настільки сильну агресію, що прагнуть, щоб діти взагалі зникнули.

Редукція особистих досягнень є третьою складовою емоційного вигорання. Людина сприймає себе як таку, що не відповідає своїй кар'єрі чи професії з різних на те причин. Це може супроводжуватися руйнуванням самооцінки, виникненням депресії або відвідуванням терапії, оскільки люди переконані, що все вищеперераховане є наслідком їх особистих проблем [3]. Отож, учитель цілком може відчувати себе не на своєму місці, оскільки він уже не має достатньо ресурсів, щоб бути емоційно включеним, і натомість поводить себе не чутливо, холодно та без всякої турботи про здобувачів освіти.

В.В. Бойко виділяє три стадії вигорання: напруження, резистенцію, виснаження. Перша стадія характеризується легкою формою через турботу про себе. Наприклад, учитель може частіше організовувати для себе перерви на каву чи чай, може забути якісь робочі моменти, як, наприклад, заповнення чи ведення журналу. Симптоми є незначними, і тому мало хто звертає на них увагу. Перша стадія формується протягом трьох-п'яти років та має певну симптоматику, а саме переживання психотравмуючих обставин (педагог сприймає свої умови роботи як психотравмуючі, наприклад, дуже багато зобов'язань за невідповідну заробітну плату); незадоволеність собою (освітянин може бути незадоволеним собою як професіоналом або сумніватися у своїй професійній компетенції); «загнаність у кут» (педагог може відчувати безвихідь, бажання змінити роботу, яке не буде збігатися з амбівалентною думкою, що він уже має професію вчителя й більше не бачить себе в інших сферах); тривога

й депресія [1] (педагогічний працівник може відчувати емоційну напругу серед колег, відчувати депресивний настрій або підвищену нервовість у зв'язку з певними робочими моментами).

Друга стадія, фаза «резистенції», передбачає надмірне емоційне виснаження. У людей зникає інтерес до роботи та потреба в спілкуванні (педагогічному працівнику не хочеться бачити колег, тиждень тягнеться як вічність). Особа може відчувати постійну втоми та виснаження, не зважаючи на хороший повноцінний сон та відпочинок. У середньому стадія формується протягом 5–15 років. Для фази «Резистенції» характерні певні симптоми: неадекватне вибіркове емоційне реагування (вплив настрою педагога на професійні стосунки є неконтрольованим); емоційно-моральна дезорієнтація (у педагогічного працівника розвивається байдужість у професійних стосунках); розширення сфери економії емоцій (освітянин відчуває емоційну замкненість, не має бажання підтримувати будь-які комунікації); редукція професійних обов'язків [1] (у вчителя з'являється бажання якомога менше часу бути задіяним до виконання своїх професійних обов'язків).

Для третьої стадії, фази «виснаження», характерний розвиток фізичних та психологічних проблем, таких як утворення язв та наявність депресії. Усе вищеперераховане підкріплюється сумнівами людини в цінності своєї роботи, втратою інтересу до роботи, професії та життя в цілому, формується емоційна байдужість, відчуття постійного виснаження, порушується сон та пам'ять. Процес формування стадії триває від 10 до 20 років. Ця стадія супроводжується такими симптомами: емоційний дефіцит (учитель проявляє автоматизм під час виконання професійних обов'язків, практично не привносить емоційний внесок у свою роботу); емоційне відчуження (педагог будує своєрідну «стіну» в професійних комунікаціях); особистісне відчуження або, іншими словами, деперсоналізація (у педагогічного працівника розвивається цинічне ставлення до колег та професійної діяльності в цілому); психосоматичні та психовегетативні порушення (освітянин може стикатися з такими порушеннями, як погіршення фізичного самопочуття, сну, головний біль, проблеми з артеріальним тиском тощо) [1].

У дослідженні взяли участь 30 викладачів різних профілів та вікових категорій шкіл Березнівської ОТГ. Розподіл відбувався за профілем викладання: суспільно-гуманітарний цикл, природничо-математичний цикл, художньо-естетичний цикл, трудове навчання та фізичне виховання. Вікові категорії респондентів: 30–40 років, 40–50 років, 50–60 років, 60+ років. Використано методику діагностики рівня емоційного вигорання (К.Маслач, С.Джексон в адаптації Н.Е.Водоп'янової), Копенгагенську інвентаризацію вигорання (СВІ), опитувальник професійної життєстійкості, опитувальник «Стабільності психічного здоров'я»

– коротка форма (MHC-SF-UA), діагностику емоційного інтелекту Н.Холла та модель BASIC Ph.

Сучасні трансформаційні процеси в освітній галузі України створюють підвищені вимоги до психоемоційної стійкості педагогічних працівників. Проведене емпіричне дослідження феномену професійного вигорання серед педагогів ($n=30$) ґрунтується на застосуванні двох провідних діагностичних інструментів: опитувальника К. Масlach і С. Джексона у модифікації Н. Е. Водоп'янової та Копенгагенської інвентаризації вигорання (CBI).

Результати діагностики за методикою Масlach-Джексона демонструють тривожну тенденцію: 93,3% респондентів перебувають у зоні потенційного ризику емоційного вигорання, причому 43,3% педагогів виявляють високий рівень цього синдрому, а 50% – середній. Лише 6,7% учасників дослідження продемонстрували низький рівень професійного вигорання. Подібна статистика свідчить про системний характер проблеми, що потребує глибокого аналізу причин та розробки ефективних стратегій профілактики й корекції.

Паралельна діагностика за методикою Копенгагенської інвентаризації вигорання виявила дещо інший розподіл: 41,9% педагогів демонструють ознаки помірного вигорання, тоді як у 58,1% такі симптоми не виявлені. Очевидна розбіжність у показниках між двома діагностичними інструментами вимагає методологічного пояснення. Імовірно, відмінності зумовлені різними теоретичними конструктами, покладеними в основу даних методик: Масlach-Джексона використовує трикомпонентну модель вигорання (емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція професійних досягнень), тоді як CBI зосереджується на загальному показнику виснаження.

Незважаючи на розбіжності, обидві методики підтверджують значну поширеність синдрому вигорання серед педагогічних працівників, що становить приблизно 40-43% від загальної вибірки. Ця статистика корелює з результатами інших досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців за останнє десятиліття, які фіксують зростання показників професійного вигорання у представників освітньої галузі.

Одним із завдань дослідження було виявлення потенційного взаємозв'язку між рівнем професійного вигорання та життєстійкістю як інтегральною характеристикою особистості. Кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта Пірсона ($r = +0.044$; $p = 0.817$) виявив відсутність статистично значущого зв'язку між цими конструктами в досліджуваній вибірці.

Такий результат потребує поглибленої інтерпретації. По-перше, він свідчить про те, що життєстійкість педагогів може формуватися незалежно від рівня емоційного вигорання.

Можна припустити, що життестійкість є відносно стабільною характеристикою, яка може залишатися ресурсною навіть в умовах професійного стресу.

По-друге, слід враховувати можливий нелінійний характер зв'язку, коли окремі компоненти життестійкості (залученість, контроль, прийняття ризику) можуть по-різному взаємодіяти з параметрами вигорання. Для перевірки цієї гіпотези було виокремлено групу респондентів із високою життестійкістю та низьким / середнім рівнем вигорання. Аналіз даних цієї підгрупи ($n=5$) демонструє, що саме ці педагоги володіють потенційно високою психологічною стійкістю та можуть виступати носіями адаптивних стратегій подолання професійних викликів у педагогічному колективі.

Аналіз взаємозв'язку між загальним балом за шкалою психічного здоров'я (MHC-SF-UA) та рівнем професійного вигорання виявив слабкий негативний зв'язок ($r = -0.045$; $p = 0.813$), який, утім, не досягає рівня статистичної значущості. Теоретично обернений характер зв'язку відповідає концептуальним припущенням: кращі показники психічного здоров'я асоціюються з нижчим рівнем вигорання.

Варто зазначити, що відсутність статистичної значущості може бути зумовлена низькою чинників, зокрема обмеженим обсягом вибірки та потенційною нелінійністю залежності. Додатковий аналіз дозволив ідентифікувати найбільш вразливу групу педагогів ($n=4$), які характеризуються одночасно низьким рівнем психічного здоров'я та високим рівнем професійного вигорання. Саме ця категорія фахівців потребує першочергових психологічних інтервенцій та організаційної підтримки.

Отримані результати свідчать про те, що якість психічного здоров'я та професійне вигорання є взаємопов'язаними, але не цілком тотожними конструктами, що відображають різні аспекти психологічного благополуччя особистості професіонала.

Змістовний аналіз копінг-стратегій за методикою BASIC Ph у контексті різних рівнів професійного вигорання дозволив виявити тенденції, що мають вагоме практичне значення. Респонденти з низьким рівнем вигорання демонструють найвищі показники за когнітивними стратегіями ($C = 22.50$), віри / цінностей ($B = 21.00$), уяви ($I = 20.00$) та емоційної експресії ($A = 16.50$). Водночас група з високим рівнем вигорання характеризується суттєво зниженими показниками за всіма вказаними стратегіями, особливо за шкалами емоційної експресії ($A = 9.92$) та соціальної підтримки ($S = 9.62$).

Отриманий розподіл дає підстави стверджувати, що когнітивні, емоційні та соціальні копінг-стратегії є значущими протективними чинниками щодо розвитку синдрому професійного вигорання. Педагоги, здатні до критичного осмислення професійних ситуацій,

регуляції власних емоційних станів, пошуку соціальної підтримки та використання творчого підходу до розв'язання проблем, демонструють вищу резистентність до професійного стресу.

Ці результати наголошують на важливості гнучкого застосування різних стратегій подолання, залежно від ситуативних вимог. У контексті педагогічної діяльності особливу значущість набуває диференційоване використання копінг-ресурсів у відповідь на різноманітні професійні виклики [6].

Дослідження взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту (за методикою Н. Холла) та професійним вигоранням виявило слабкий негативний зв'язок ($r = -0.15$; $p = 0.428$), який, однак, не досягає рівня статистичної достовірності. Попри це, отримана тенденція узгоджується з теоретичними моделями, які розглядають емоційний інтелект як потенційний ресурс протидії розвитку синдрому вигорання.

Слід зазначити, що вік респондентів може бути модеруючим фактором у цьому взаємозв'язку. Аналіз вікових особливостей виявив, що у вибірці переважають досвідчені педагоги (віком від 35 років), які демонструють помірний рівень емоційного інтелекту (середній показник = 34.43). На жаль, відсутність у вибірці достатньої кількості молодих педагогів не дозволяє провести порівняльний аналіз вікових відмінностей. Це актуалізує потребу в розширенні вибірки з метою поглибленого дослідження вікової динаміки емоційного інтелекту та його впливу на професійне вигорання.

Аналіз вікових особливостей професійного вигорання у вибірці виявив, що досвідчені педагоги (35+ років) демонструють переважно середній рівень вигорання (середній показник = 2.37 за шкалою Масlach-Джексон). Відсутність у вибірці достатньої кількості молодих педагогів унеможливорює проведення порівняльного аналізу між віковими групами, що визначає перспективи подальших досліджень.

Водночас цікаві закономірності виявлено під час аналізу предметно-професійної спеціалізації педагогів. Так, учителі технічних дисциплін демонструють вищий рівень професійного вигорання (середній показник = 2.62) порівняно з викладачами гуманітарного профілю (середній показник = 2.24). Найвищий рівень вигорання спостерігається в категорії «інше» (у цю групу входять педагоги художньо-естетичного циклу, трудового навчання та фізичного виховання) (середній показник = 3.00), яка, однак, потребує змістовного уточнення.

Такий розподіл може бути зумовлений специфікою викладання технічних дисциплін, що характеризується вищими вимогами до точності, формалізованістю навчального матеріалу, необхідністю постійного оновлення знань у контексті стрімкого технологічного розвитку. Педагоги гуманітарного профілю, натомість, мають більше можливостей

для креативного самовираження та гнучкішої побудови освітнього процесу, що може виступати додатковим ресурсом протидії емоційному вигоранню.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Комплексний аналіз феномену професійного вигорання серед педагогів дозволив виявити низку закономірностей, які мають теоретичне та практичне значення. Професійне вигорання є поширеним явищем у педагогічній спільноті, охоплюючи від 40% до 93% фахівців (залежно від методики оцінювання та критеріїв інтерпретації). Життестійкість та психічне здоров'я педагогів не демонструють прямого статистично значущого зв'язку з рівнем професійного вигорання, що вказує на складний, нелінійний характер цих взаємозв'язків. Когнітивні, емоційні та соціальні копінг-стратегії виступають значущими протективними факторами щодо розвитку синдрому вигорання. Емоційний інтелект потенційно відіграє роль ресурсу протидії емоційному виснаженню, хоча ця гіпотеза потребує подальшої перевірки на більш репрезентативній вибірці. Викладачі технічних дисциплін демонструють вищий рівень професійного вигорання порівняно з педагогами гуманітарного профілю.

На основі отриманих результатів можна сформулювати низку практичних рекомендацій щодо профілактики та корекції синдрому професійного вигорання серед педагогічних працівників: впровадження програм психологічної підтримки, спрямованих на розвиток когнітивних, емоційних та соціальних копінг-стратегій; організація системи професійних супервізій та інтервізій для педагогів, особливо тих, хто викладає технічні дисципліни; створення сприятливого психологічного клімату в педагогічному колективі, що сприяє відкритому вираженню емоцій та пошуку соціальної підтримки; розробка тренінгових програм із розвитку емоційного інтелекту, особливо для педагогів із низьким рівнем психічного здоров'я та високим рівнем вигорання; формування в педагогів навичок рефлексії та моніторингу власних емоційних станів із метою своєчасного розпізнавання симптомів емоційного виснаження; впровадження організаційних змін, спрямованих на оптимізацію навантаження та забезпечення балансу між професійним та особистим життям педагогів.

Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні вибірки з метою включення більшої кількості молодих педагогів, поглибленого вивчення взаємозв'язку між окремими компонентами життестійкості, емоційного інтелекту та професійного вигорання, а також розробки й апробації комплексних програм профілактики та корекції синдрому вигорання з урахуванням виявлених закономірностей.

Література

1. Августюк М. М. Методичні поради до підвищення рівня емоційного інтелекту в здобувачів вищої освіти. Острог : НаУОА, 2020. 46 с.
2. Емоційне вигорання педагогів. Методичні рекомендації / укл.: А. В. Коняхіна, І. Л. Гаврик, Н. В. Гриценко та ін. Суми: Методичний кабінет відділу освіти Сумської районної державної адміністрації, 2016. 60 с.
3. Heinemann L. V., Heinemann T. Burnout Research: Emergence and Scientific Investigation of a Contested Diagnosis. *SAGE Open*. 2017. January-March. P. 1–12.
4. Maslach C. Burnout, the cost of caring. Englewood Cliff. N. J.: Prentice-Hall, 1982. 192 p.
5. Maslach C., Jackson S. E., Leiter M. P. Maslach Burnout Inventory. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1996.
6. Августюк М. М. (M. Avhustiuk) and Демидюк В. М. (V. Demydiuk). Основні психологічні характеристики емоційного вигорання військовослужбовців в умовах довготривалих збройних конфліктів (Main aspects of psychological characteristics of emotional burnout of military servants in the conditions of long-term armed conflicts). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2024. №17. С. 14–20. ISSN 24157384.
7. Матласевич О. (Oksana Matlasevych) and Колодяжна І. (Iryna Kolodiazhna). Роль самотурботи в розвитку емпатії майбутніх психологів (The role of self-care in the development of empathy of future psychologists). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал*. 2022. №15. pp. 45–51. ISSN 2415–7384.
8. Гандзілевська Г. (H. Handzilevska) and Червінко Л. (L. Chervinko). Сценарні установки як чинник професійного вигорання вчителів початкової школи (Scenario settings as the factor of professional burnout of primary school teachers). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал*. 2019. Вип.8. С. 13–17. ISSN 2415–7384.
9. Катеринчук І., Грицук О. Динаміка емоційного вигорання у учасників освітнього процесу. *Молодий вчений*. 2025. 1 (132). С. 101–106. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2025-1-132-30>.
10. Плахотнюк Н. П., Левківська К. В., Макаревич О. О., Кравченко А. О. Емоційне вигорання сучасного викладача внз: проблематика і шляхи подолання. *Академічні візії*. 2024. 31. вилучено із <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1077>.

11. Пахомов І. В. Профілактика професійного та емоційного вигорання педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти: навчальний посібник. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2024.

Ірина Глашан

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ ЯК ЗАПОРУКА ЙОГО ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

У статті проаналізовано вплив психологічних чинників формування трудового колективу на психічне здоров'я працівників у сучасних організаційних умовах. Досліджено рівень тривожності, депресивності, соціальної адаптації та міжособистісних відносин серед працівників. Визначено, що високі показники тривожності та депресії істотно знижують якість комунікації, згуртованості та психологічного клімату в колективі. Розкрито необхідність впровадження психологічної підтримки як інструменту підвищення ефективності трудової взаємодії. Представлено результати емпіричного дослідження та практичні рекомендації для оптимізації внутрішньої атмосфери в організаціях.

Ключові слова: адаптація, депресія, колектив, ментальне здоров'я, міжособистісні відносини, психологічна атмосфера, тривожність.

Iryna Hlashan

DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL FACTORS IN TEAM FORMATION AS A KEY TO EMPLOYEES' MENTAL HEALTH

The article analyzes the impact of psychological factors in team formation on employees' mental health under modern organizational conditions. The study examines the levels of anxiety, depression, social adaptation, and interpersonal relationships among employees. It is determined that high levels of anxiety and depression significantly reduce the quality of communication, cohesion, and psychological climate within the team. The necessity of implementing psychological support as a tool to improve the effectiveness of workplace interaction is emphasized. The article presents the results of an empirical study and provides practical recommendations for optimizing the internal atmosphere within organizations.

Keywords: adaptation, depression, team, mental health, interpersonal relationships, psychological climate, anxiety.

Постановка проблеми. Психічне здоров'я працівників є визначальним чинником ефективного функціонування будь-якого трудового колективу. Зростання рівня професійного стресу, нестабільність соціально-економічного середовища та динаміка ринку праці зумовлюють необхідність детального аналізу впливу емоційного стану працівників на якість їхньої взаємодії. У сучасних умовах особливої уваги потребують малі колективи, де навантаження та психоемоційне виснаження мають системний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему впливу психоемоційного стану на трудову взаємодію досліджували як зарубіжні (А. Маслоу, Д. МакКлелланд, Ф. Герцберг), так і вітчизняні науковці (О. Михалюк, А. Шалито, Н. Самоукіна). Вітчизняна психологія акцентує увагу на соціально-психологічному кліматі, згуртованості колективу, а також особистісних особливостях учасників трудової діяльності. Проте проблема інтегрованого підходу до вивчення ментального здоров'я як чинника формування колективу в українських реаліях потребує подальших досліджень.

Мета статті. Визначити напрями взаємозв'язку між психічним здоров'ям працівників (зокрема рівнем тривожності, депресії, соціальної адаптації) та особливостями формування трудового колективу, а також надати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності міжособистісної взаємодії в професійному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Розвиток трудових колективів у сучасних умовах є складним і багатогранним. У сьогоденні на працівників впливають різноманітні чинники зовнішнього та внутрішнього середовища організації, проте пріоритетними залишаються саме психологічні чинники. Поняття «трудова колектив» розглядається науковцями різних галузей, що дозволяє виділити кілька підходів до його визначення.

Найбільш часто вживаним є юридичне визначення з Кодексу законів про працю України, де, відповідно до статті 252-1 КЗпП України, трудовий колектив підприємства утворюють усі громадяни, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством [3].

Також використовується соціально-правовий підхід, згідно з яким трудовий колектив розглядається як структурно-цілісне соціально-трудове об'єднання, яке характеризується організаційною єдністю, спільними органами управління в особі власника чи уповноваженого ним органу, що діють в рамках конкретного підприємства [7].

Згідно з соціологічним підходом, трудовий колектив — це група трудящих людей, об'єднаних спільною працею, інтересами та цілями [10].

Отож, поняття «трудовий колектив» охоплює як юридичні, так і соціальні аспекти, відображаючи як формальні трудові відносини, так і неформальні соціальні зв'язки між працівниками. Підсумовуючи, можна сказати, що основним складовим елементом трудового колективу є працівники.

Зосереджуючи увагу на психологічних чинниках формування трудового колективу, можна визначити їх як ті аспекти, що впливають на згуртованість, взаємодію та ефективність роботи команди. Основні з них такі: психологічний клімат як емоційна атмосфера в колективі, яка визначає рівень комфорту, довіри, підтримки та взаємоповаги між співробітниками; мотивація працівників як внутрішнє бажання виконувати роботу, досягати результатів, бути частиною команди; спілкування як ефективна комунікація, відкритість до зворотного зв'язку, вміння слухати й висловлювати думки; соціально-психологічна сумісність як здатність людей ефективно співпрацювати завдяки спільним цінностям, поглядам або стилю роботи; стиль керівництва як сукупність методів та способів поведінки керівника в конкретній ситуації (демократичний, авторитарний, ліберальний); рівень конфліктності як частота, характер і спосіб вирішення конфліктів у колективі; рівень лідерства як наявність формального чи неформального лідера, який здатен згуртувати команду; рівень розвитку емоційного інтелекту як здатність членів колективу розуміти свої й чужі емоції та реагувати на них конструктивно. Усі ці чинники відіграють важливу роль у формуванні продуктивного, здорового з психологічної точки зору трудового колективу [7].

Одним з основних факторів забезпечення ефективної психологічної налаштованості трудового колективу є саме психологічний клімат, що залежить від психічного здоров'я працівників. Психічне здоров'я – це багатогранне поняття, яке різні автори та наукові школи трактують по-різному, залежно від підходу та контексту [4].

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), психічне здоров'я – це стан добробуту, за якого людина може реалізувати свій потенціал, справлятися зі стресами, продуктивно працювати та робити внесок у життя спільноти [2].

Джордж Енгель запропонував біопсихосоціальну модель, згідно з якою психічне здоров'я визначається взаємодією біологічних, психологічних та соціальних чинників. Цей підхід підкреслює цілісність людини та необхідність врахування всіх аспектів її життя.

У межах позитивної психології психічне здоров'я розглядається як здатність насолоджуватися життям, досягати психологічної стійкості та самореалізації. Цей підхід акцентує увагу на розвитку особистісного потенціалу та емоційного благополуччя [2].

Українські науковці визначають психічне здоров'я як гармонійний розвиток та злагоджене функціонування психічних процесів, що забезпечують адаптацію до змін середовища та адекватність поведінки.

Ці підходи підкреслюють, що психічне здоров'я – це не лише відсутність хвороб, а й активне функціонування особистості, її здатність до адаптації, самореалізації та підтримки соціальних зв'язків.

Емпіричне дослідження було проведено на базі ТОВ “Діавіта” та ТОВ “Нефро Експрес” серед 30 працівників (17 жінок і 13 чоловіків віком 27–59 років). Використано низку психодіагностичних методик: Шкалу тривожності Спілбергера – Ханіна, Шкалу депресії Бека, Шкалу соціальної адаптації Томаса Холмса – Річарда Раге, а також методику Шутца.

Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна (STAI) є інформативним інструментом самооцінки, який дозволяє диференційовано вимірювати два аспекти тривожності: ситуативну (реактивну) тривожність (СТ) – стан, який характеризується суб'єктивними почуттями напруження, занепокоєння, нервозності та хвилювання, що виникають у конкретній ситуації в певний момент часу. Шкала СТ оцінює інтенсивність цих почуттів саме зараз; особистісну тривожність (ОТ) – стійку індивідуальну характеристику, яка відображає схильність людини сприймати широкий спектр ситуацій як загрозливі та реагувати на них станом тривоги різної інтенсивності. Шкала ОТ оцінює загальний рівень тривожності як властивості особистості. Кожна шкала містить 20 тверджень, які потребують відповіді на запитання за чотирибальною шкалою: 1 – Майже ніколи; 2 – Іноді; 3 – Часто; 4 – Майже завжди. Для кожної шкали (СТ та ОТ) окремо підраховується сумарний бал. Питання в кожній шкалі поділяються на прямі (виражають наявність тривоги) та зворотні (виражають відсутність тривоги). Отримані сумарні бали для кожної шкали інтерпретують окремо. Зазвичай використовуються такі орієнтовні критерії оцінки рівня тривожності: низький рівень: менше 30 балів; помірний рівень: 31–45 балів; високий рівень: більше 45 балів. Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна є цінним інструментом для діагностики рівня тривожності як стану та як особистісної властивості; оцінки емоційного стану в різних ситуаціях; вивчення динаміки тривожності в процесі психотерапії або інших втручань; проведення наукових досліджень у галузі психології та психіатрії. Методика є відносно простою у використанні та обробці, що робить її популярною як серед фахівців, так і для самостійної оцінки [9].

Шкала депресії Бека (Beck Depression Inventory, BDI) є широко використовуваним і валідним інструментом самооцінки, призначеним для вимірювання тяжкості депресивних

симптомів у дорослих та підлітків. Респондент самостійно відповідає на запитання. Шкала містить 21 питання. Кожне питання описує чотири варіанти вираження конкретного депресивного симптому різної інтенсивності. Респондент обирає одне твердження, яке найкраще відображає його стан за останній тиждень, включаючи цей день. Шкала оцінює когнітивні, афективні, поведінкові та соматичні прояви депресії. Для кожного питання респондент повинен обрати одне твердження, яке найкраще описує його стан протягом останнього тижня. Кожному варіанту відповіді присвоєно бал від 0 до 3, що відображає зростання тяжкості симптому. Після того, як респондент відповів на всі питання, бали за обрані твердження сумуються. Загальний сумарний бал відображає загальну тяжкість депресивних симптомів. Важливо пам'ятати, що результати BDI є скринінговим інструментом і не є остаточним діагнозом депресивного розладу. Високі бали вказують на необхідність подальшої клінічної оцінки кваліфікованим фахівцем (психіатром, психотерапевтом). Завдяки своїй відносній простоті та доведеній валідності, BDI залишається одним із найбільш широко використовуваних інструментів для оцінки депресії [1].

Шкала соціальної адаптації Томаса Холмса – Річарда Паре (Social Readjustment Rating Scale, SRRS) є одним із перших і найбільш відомих інструментів для оцінки рівня стресу, пов'язаного з життєвими змінами та подіями. Її основна ідея полягає в тому, що будь-які значні зміни в житті людини, як позитивні, так і негативні, вимагають адаптації та можуть призводити до стресу і, як наслідок, підвищувати ризик захворювань. Шкала містить список із 43 значущих життєвих подій, які можуть відбуватися з людиною протягом року. Кожній події присвоєно певну кількість балів, що відображає середню кількість соціальної адаптації (або стресу), яку ця подія зазвичай вимагає. Респондента просять відмітити події, які відбулися з ним протягом останніх 12 місяців. Для визначення загального рівня стресу необхідно підсумувати бали за всі відмічені респондентом події. Загальна сума балів інтерпретується так (ці межі можуть дещо варіюватися залежно від дослідження): менше 150 балів – низький рівень стресу; 150–299 балів – помірний рівень стресу; 300 і більше балів – високий рівень стресу. Шкала Холмса – Паре вказує на рівень стресу, пов'язаного з життєвими змінами, та підвищений ризик розвитку проблем зі здоров'ям. Індивідуальна реакція на життєві події може значно відрізнятись. Одна й та сама подія може мати різний вплив на різних людей. Шкала не враховує індивідуальні механізми подолання стресу та соціальну підтримку, які можуть пом'якшувати вплив стресових подій [5].

Методика FIRO (Fundamental Interpersonal Relations Orientation), розроблена Вільямом Шутцем, є теорією та інструментом для розуміння міжособистісної поведінки та динаміки

груп. Вона фокусується на трьох основних потребах, які впливають на те, як люди взаємодіють один з одним: потреба у включенні (Inclusion) – це потреба відчувати себе частиною групи, бути прийнятим та поміченим іншими, на поведінковому рівні це проявляється у прагненні встановлювати та підтримувати соціальні контакти, брати участь у спільній діяльності та відчувати свою значущість для інших; потреба в контролі (Control) – це потреба впливати на інших, приймати рішення та мати певну владу у відносинах, на поведінковому рівні це проявляється у прагненні керувати, організовувати, давати поради та відчувати свою компетентність; потреба в близькості (Affection) – це потреба у встановленні тісних, емоційно близьких стосунків, заснованих на взаємній симпатії, любові та відкритості, на поведінковому рівні це проявляється у прагненні до інтимності, обміну особистою інформацією та вираження теплих почуттів. Опитувальник FIRO-B складається з 54 тверджень, на які респондент відповідає за шестибальною шкалою, що відображає частоту прояву певної поведінки («ніколи», «рідко», «іноді», «часто», «зазвичай», «завжди»). Опитувальник FIRO-B оцінює кожну з трьох потреб (включення, контроль, близькість) у двох аспектах: виражена поведінка (e) та бажана поведінка (w). Результати FIRO-B використовуються для визначення потреб, які домінують, та того, як вони проявляються в поведінці; аналізу міжособистісних відносин; розуміння потреб членів групи при створенні більш ефективних та гармонійних команд; особистісного зростання. Методика Шутца пропонує глибоке розуміння фундаментальних потреб, які лежать в основі нашої взаємодії з іншими, і надає практичний інструмент для аналізу та покращення міжособистісних відносин [7].

Результати показали, що:

- понад 40% респондентів мають високий рівень тривожності;
- 46,7% – ознаки важкої депресії;
- 53,3% – перебувають на середньому рівні соціальної адаптації;
- спостерігається виражена потреба у включеності, довірі, підтримці.

Результати проведеного емпіричного дослідження засвідчили, що психічне здоров'я працівників є визначальним чинником у формуванні ефективного та згуртованого трудового колективу. Підвищений рівень тривожності, наявність депресивних симптомів і низька соціальна адаптація істотно впливають на психологічну атмосферу, знижують продуктивність праці, порушують міжособистісну взаємодію та зменшують рівень задоволеності від професійної діяльності.

У процесі аналізу було виявлено, що значна частина працівників має середній і високий рівень тривожності, що вимагає впровадження програм психологічної підтримки;

майже половина респондентів демонструє симптоми важкої депресії, що становить потенційний ризик для психічного здоров'я колективу; рівень соціальної адаптації в понад половини працівників свідчить про наявність стресогенних чинників, які потрібно усувати шляхом поліпшення умов праці та соціального клімату; недостатній рівень згуртованості та соціально-психологічного клімату в колективі свідчить про потребу в розвитку командної взаємодії, довіри та підтримки між співробітниками.

З огляду на ці результати, доцільним є впровадження комплексного підходу до підтримки психічного здоров'я працівників, який передбачає: регулярне психологічне діагностування; тренінги з розвитку емоційного інтелекту та навичок ефективного спілкування; заходи з профілактики вигорання та зниження рівня тривожності; створення умов для емоційної безпеки, відкритості та довіри в колективі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток психологічних чинників формування трудового колективу є вагомою запорукою його психічного здоров'я. Розвинені психологічні чинники мають позитивний вплив на психічне здоров'я колективу. Коли в колективі налагоджена підтримка, взаєморозуміння, ефективна комунікація та справедливе ставлення, працівники відчують себе більш захищеними та менш схильними до стресу. Відсутність конфліктів, пліток та інтриг створює спокійну та передбачувану атмосферу. Коли працівники відчують свою значущість, мають можливості для самореалізації та професійного зростання, коли їхня праця цінується та винагороджується, вони більш задоволені своєю роботою.

Задоволеність роботою безпосередньо впливає на загальне психологічне благополуччя. Розвиток командного духу, спільних цінностей та позитивної ідентичності сприяє формуванню сильного почуття приналежності до колективу. Це дає працівникам відчуття підтримки, знижує почуття самотності та ізоляції, які можуть негативно впливати на психічне здоров'я. Створення атмосфери взаємної поваги, довіри та відкритості сприяє налагодженню здорових міжособистісних відносин. Працівники почуваються комфортно у спілкуванні, легше вирішують конфлікти та отримують емоційну підтримку від колег. Колектив, у якому розвинені психологічні чинники, є більш стійким до стресових ситуацій та криз. Наявність спільних стратегій подолання труднощів, взаємодопомоги та віри у спільний успіх допомагає працівникам легше переживати складні часи. Сприятливий психологічний клімат, можливості для відпочинку та відновлення, а також підтримка з боку керівництва та колег є важливими чинниками у профілактиці емоційного вигорання.

Ігнорування психологічних чинників може призвести до негативних наслідків: підвищення рівня тривожності та депресії серед працівників; зростання кількості конфліктів

та напруженості в колективі; зниження продуктивності та мотивації; збільшення плинності кадрів; погіршення фізичного здоров'я працівників, пов'язаного зі стресом.

Отже, розвиток психологічних чинників формування трудового колективу є не просто бажаним, а й необхідним кроком для забезпечення його психічного здоров'я та, як наслідок, його ефективності та успіху. Це включає в себе впровадження програм підтримки, навчання навичкам ефективної комунікації та управління конфліктами, створення можливостей для розвитку лідерства та командної роботи, а також формування культури поваги та взаємодопомоги.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі причин підвищеного рівня тривожності й депресії серед працівників підприємств, а також у розробці та апробації цільових програм психологічної реабілітації для колективів, що зазнають підвищеного емоційного навантаження. Окрему увагу варто приділити гендерним, віковим та професійним відмінностям впливу психоемоційних чинників на формування трудових відносин у колективах різного типу.

Література

1. Бек А. Т. Когнітивна терапія і емоційні розлади. Київ: Основи, 2000.
2. Вартанова О. В., Повзун Д. І. Formation of personnel resilience cluster in the structure of the competence model as a condition for the formation of personnel stability in the time of war. *Journal of Strategic Economic Research*. 2024. 1. 58–68. <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2024.1.6>.
3. Вітвицька С. С. Психологія праці. Київ: Академвидав, 2011.
4. Гільман А. Ю. Психічне здоров'я населення в умовах війни: теорія, практичні аспекти психологічної допомоги. In: Public health system in Ukraine and EU countries: realities, transformation, development vectors, perspectives. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. P. 310–336.
5. Жавнерчик О.В. Психологія управління. Конспект лекцій. Одеса: ОДЕКУ, 2020. 161 с.
6. Лядський І., Кононец Н., Дячков Д. Управління соціальним інтелектом у контексті протидії булінгу та мобінгу у трудовому колективі. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. Випуск 1/2024 (144). С. 54–62. DOI: <https://doi.org/10.32782/1995-0519.2024.1.7>.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Основи психології управління. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 426 с.

-
8. Самофалова Т. О., Оніщенко А. І. Зростання ефективності підприємств через покращення соціально-психологічного клімату. *Управлінські парадигми сталого розвитку та інклюзивного економічного зростання : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* / Суми, 27–28 листопада 2024 р. / за заг. ред. І. І. Рекуненка, В. В. Сулим. Суми: Сумський державний університет, 2024. С. 167–170.
 9. Спілбергер Ч., Ханін Ю. Дослідження тривожності. Харків: Основа, 2013.
 10. Ходаківський Є. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Психологія управління. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 664 с.

Юлія Карауш

ЕФЕКТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність статті зумовлена тим, що сучасна війна кардинально змінює життєві умови та створює численні психологічні виклики для підлітків – вікової групи, яка перебуває на критичному етапі формування особистості. В умовах воєнних дій підлітки зазнають постійного стресу, тривоги та емоційних потрясінь, що негативно впливає на їх здатність до адаптації та соціальної інтеграції. Розвиток емоційного інтелекту, який включає усвідомлення, аналіз та ефективне управління власними емоціями, а також розуміння емоцій оточуючих, стає ключовим чинником у підтримці психічного здоров'я. Стаття розглядає психологічні особливості підлітків у воєнних умовах та пропонує комплекс ефективних інструментів, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, підвищення резильєнтності та зниження рівня стресу.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоції, підлітки, резильєнтність, стресостійкість, війна.

Karaush Yuliia

EFFECTIVE TOOLS FOR DEVELOPING ADOLESCENTS' EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF WAR

The relevance of the article is driven by the fact that modern warfare radically changes living conditions and creates numerous psychological challenges for adolescents—a group at a critical stage of personality development. Under wartime conditions, adolescents experience constant stress, anxiety, and emotional upheaval, which negatively affects their ability to adapt and integrate socially. The development of emotional intelligence, which includes awareness, analysis, and effective management of one's own emotions, as well as understanding the emotions of others, becomes a key factor in maintaining mental health. The article examines the psychological characteristics of adolescents in wartime and offers a set of effective tools aimed at developing emotional intelligence, enhancing resilience, and reducing stress levels.

Keywords: emotional intelligence, emotions, adolescents, resilience, stress resistance, war.

Постановка проблеми. В умовах війни підлітки стають однією з найбільш вразливих категорій населення. Період підліткового віку характеризується інтенсивним емоційним, психологічним і соціальним розвитком. Саме в цей період формується самосвідомість, цінності, соціальні ролі та стосунки, що визначатимуть подальшу життєву траєкторію. Ефективна підтримка цього вікового контингенту вимагає розроблення спеціалізованих підходів, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту. Завдяки здатності усвідомлювати та регулювати власні емоції, а також розуміти емоційний стан інших, підлітки можуть знаходити внутрішні ресурси для подолання кризових ситуацій та збереження психічного здоров'я. В умовах війни ці процеси ускладнюються через постійний страх, невизначеність, тривогу за безпеку власну та близьких. Підлітки, що опиняються в зоні воєнних дій, частіше стикаються з травматичними подіями, що можуть призвести до порушення емоційної рівноваги та розвитку агресивності чи ізоляції. Створення безпечного емоційного простору в школах, підтримка з боку батьків й інтеграція сучасних психологічних методик стають ключовими елементами в цій роботі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою розвитку емоційного інтелекту в Україні займалися такі вчені: І. Аршава, М. Августюк, О. Власова, С. Дерев'янка, Н. Коврига, О. Лящ, І. Матійків, Е. Носенко, А. Чернявська, М. Шпак та ін. Ці дослідники аналізували різні аспекти емоційного інтелекту, його вплив на соціальну адаптацію, формування емоційних навичок та стратегії подолання стресових ситуацій у підлітковому віці. Крім того, вони інтегрували український досвід із зарубіжними концепціями, що дозволило розробити адаптовані методики для підтримки психоемоційного розвитку молоді.

Мета дослідження. Основна мета дослідження полягає у виявленні психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту в підлітків в умовах війни та розробці практичних рекомендацій і стратегій, які сприятимуть підвищенню їх резильєнтності, зниженню стресу та формуванню здорових емоційних моделей поведінки. Згідно з поставленою метою, основними завданнями дослідження є такі: проаналізувати літературні джерела, систематизувати сучасні наукові дослідження та методичні підходи до розвитку емоційного інтелекту, особливо в контексті стресових ситуацій; дослідити вплив воєнних умов на емоційний стан та соціальну адаптацію в підлітковому віці; створити рекомендації для педагогів та психологів, що включають вправи, групові методики, рольові ігри та інтерактивні тренінги; проаналізувати вплив запропонованих заходів на зниження рівня стресу та підвищення емоційного інтелекту підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Високий рівень розвитку емоційного інтелекту є вагомим передумовою формування виваженої поведінки особистості. Водночас недостатній розвиток емоційного інтелекту корелює з соціальною дезадаптацією та емоційною нестабільністю. Зважаючи на значущі трансформації когнітивної та емоційної сфер у підлітковому віці, проблема розвитку емоційного інтелекту набуває особливої актуальності для цього вікового періоду. Несвоєчасна актуалізація або порушення функціонування емоційної сфери підлітків може призводити до підвищеної тривожності, сором'язливості, комунікативних та експресивних страхів, агресивності, емоційного виснаження та переживання стресу.

Емоційний інтелект зосереджується на здатності до усвідомлення власних емоцій та емоцій інших індивідів, їх диференціації та застосування отриманої інформації для розв'язання проблем і регуляції поведінки. Варто зауважити, що підлітковий вік характеризується значною емоційною лабільністю. У типових умовах підлітки переживають коливання настрою, однак військовий конфлікт суттєво інтенсифікує ці процеси. В умовах хронічного стресу можуть виникати такі емоційні стани, як тривога, безнадія, дезорієнтація, а також агресивні реакції чи апатичні прояви. Нерідко емоційні реакції не відповідають контексту поточної ситуації, що зумовлює додаткові складнощі в міжособистісній взаємодії з однолітками та дорослими [7].

Здійснивши детальний аналіз сучасної літератури, включаючи наукові статті, монографії та методичні посібники, можна виділити дослідження таких учених, як Августюк, Аршава, Гоулман, Лящ, Майєр, Носенко, Соловей, що займаються проблемами психоемоційного розвитку різних вікових груп; вивченням поведінкових патернів підлітків у навчальних закладах та поза їх межами; впровадженням розроблених методик із подальшим аналізом змін у поведінці та емоційній реакції підлітків.

Підлітки, які пережили травматичні події (наприклад, обстріли або руйнування рідного середовища), мають підвищену схильність до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Такі переживання призводять до втрати контролю над емоціями та виникнення труднощів у встановленні емоційних зв'язків. Розвиток емоційного інтелекту допомагає відновити внутрішню рівновагу та покращити адаптаційні можливості [11].

Розвиток емоційного інтелекту базується на чотирьох основних компонентах: здатності розпізнавати власні емоційні стани та стани інших людей; використанні емоцій для мислення, як інформаційного ресурсу для прийняття рішень та розв'язання проблем; аналізі причинно-наслідкових зв'язків між емоціями; здатності регулювати власні емоції та впливати на емоційний стан оточення. Результатом розвитку емоційного інтелекту є резильєнтність –

здатність швидко відновлюватися після стресових ситуацій, адаптуватися до нових умов та ефективно управляти емоціями. Для підлітків, які зазнали травматичних подій, розвинений емоційний інтелект сприяє зниженню рівня стресу; формуванню позитивного емоційного клімату; використанню внутрішніх ресурсів для подолання труднощів; розвитку конструктивних моделей поведінки та міжособистісних відносин [1].

Підлітковий вік, позначений інтенсивними фізіологічними, когнітивними та соціально-емоційними змінами, є критично важливим періодом для формування емоційного інтелекту. Здатність розпізнавати, розуміти власні емоції й емоції інших та керувати своїми емоціями, а також використовувати цю інформацію для ефективної взаємодії, є ключовим чинником успішної адаптації, академічних досягнень, психічного здоров'я та міжособистісних відносин у цей період. Сучасні дослідження та педагогічна практика виокремлюють кілька актуальних напрямків роботи з розвитку ЕІ в підлітків [18].

Одним із ключових напрямків є інтеграція програм розвитку ЕІ в освітній процес. Традиційно академічна освіта зосереджується на когнітивних навичках. Однак зростає розуміння необхідності систематичного навчання емоційної грамотності. Це включає розробку і впровадження навчальних модулів, тренінгів та інтерактивних вправ, спрямованих на розвиток самоусвідомлення – підлітки навчаються ідентифікувати власні емоції, розуміти їх причини та вплив на поведінку; управління емоціями – підлітки опановують стратегії регулювання інтенсивних емоційних реакцій, таких як гнів, тривога чи смуток, застосовуючи техніки когнітивної реструктуризації, проблемно-орієнтованого копінгу та релаксації; соціальну обізнаність – підлітки вчаться розпізнавати та розуміти емоції інших людей, враховувати їхню перспективу та проявляти емпатію; управління відносинами – підлітки розвивають навички ефективної комунікації, розв'язання конфліктів, співпраці та підтримки позитивних міжособистісних стосунків [13].

Іншим важливим напрямком є використання технологій для розвитку ЕІ. Цифрові інструменти, такі як мобільні додатки, онлайн-платформи та віртуальна реальність, відкривають нові можливості для навчання емоційних навичок. Гейміфіковані вправи, інтерактивні симуляції та персоналізовані програми можуть зробити процес навчання більш захопливим та ефективним для підлітків. Проте важливо критично оцінювати якість таких ресурсів та забезпечувати баланс між онлайн- та офлайн-взаємодією [2].

Особливої уваги потребує роль сім'ї та шкільного середовища в розвитку ЕІ підлітків. Підтримка емоційно безпечного та сприятливого клімату вдома та в школі є фундаментальною. Педагоги та батьки, які демонструють високий рівень ЕІ та використовують емоційно компетентні стратегії спілкування, слугують важливими моделями

для наслідування. Програми для батьків та тренінги для вчителів, спрямовані на підвищення їхньої емоційної грамотності та навичок підтримки емоційного розвитку підлітків, є важливим компонентом комплексного підходу. Крім того, актуальним є врахування індивідуальних та культурних особливостей підлітків під час розробки та впровадження програм розвитку ЕІ. Емоційний досвід та способи вираження емоцій можуть варіюватися залежно від особистісних характеристик, культурного контексту та соціально-економічного статусу. Тому програми повинні бути гнучкими та адаптованими до потреб конкретних груп підлітків [8].

Важливим напрямком є проведення якісних досліджень із метою оцінити ефективність різних підходів до розвитку ЕІ в підлітковому віці. Необхідні емпіричні дані для визначення найбільш дієвих стратегій та виявлення чинників, що впливають на результативність втручань.

Отож, розвиток емоційного інтелекту є важливим аспектом підготовки підлітків до успішного та повноцінного життя. Актуальні напрямки роботи включають інтеграцію відповідних програм в освітній процес, використання технологій, створення сприятливого емоційного середовища в сім'ї та школі, врахування індивідуальних та культурних особливостей, а також проведення науково обґрунтованих досліджень. Системний та комплексний підхід до розвитку ЕІ сприятиме покращенню психологічного благополуччя, академічних досягнень та соціальної адаптації підлітків.

Існує чимало корисних мобільних додатків, які можуть допомогти підліткам у розвитку емоційного інтелекту. Ось декілька популярних та ефективних варіантів, розділених за їхньою основною спрямованістю:

- для розвитку усвідомленості (Mindfulness) та саморегуляції – Headspace (один із найпопулярніших додатків із великою бібліотекою медитацій на різні теми, включаючи керування стресом, тривогою, сном та емоціями має спеціальні секції для підлітків); Calm (пропонує медитації, історії для сну, музику для релаксації та вправи на дихання, має контент, орієнтований на молодь); Insight Timer (безкоштовний додаток із великою кількістю медитацій від різних учителів з усього світу); Stop, Breathe & Think (пропонує короткі медитації, адаптовані до поточного емоційного стану користувача); Aura (персоналізовані медитації, які адаптуються до настрою користувача, пропонує також історії, звуки природи та когнітивно-поведінкові техніки);
- для відстеження емоцій та самоаналізу – Daylio (простий у використанні щоденник настрою, який дозволяє швидко фіксувати свій емоційний стан та

пов'язувати його з діяльністю); Moodfit (пропонує інструменти та вправи для покращення настрою, включаючи відстеження емоцій, когнітивні техніки та медитації); eMoods Bipolar Mood Tracker X (може бути корисним для будь-кого, хто хоче детально відстежувати зміни настрою та фактори, що на них впливають);

- для розвитку соціальних навичок та емпатії – Replika (чат-бот на основі штучного інтелекту, який може допомогти у відпрацюванні навичок спілкування та саморефлексії); Understand Myself (Big Five Aspect Scales) (платний додаток, який допомагає краще зрозуміти свою особистість та особистості інших людей на основі «Великої п'ятірки» рис характеру) [8].

Важливим елементом на шляху до розвитку емоційного інтелекту в підлітків є створення безпечного емоційного простору. Ефективне впровадження методик розвитку емоційного інтелекту можливе лише за умов створення сприятливого психологічного середовища в школах. Це включає регулярні заняття з емоційної грамотності; наявність психологічної підтримки для учнів; організацію класних годин спрямованих на обговорення емоційних станів. Підтримка батьків відіграє важливу надзвичайно важливу роль у створенні домашнього емоційного простору. Вони можуть сприяти відкритому обговоренню емоційних проблем, допомагати дітям розпізнавати та коректно виражати свої почуття, створювати атмосферу довіри та підтримки в сім'ї. Не менш важливим пазлом у процесі підтримки підлітків є тісна співпраця між педагогом та шкільним психологом, що дозволяє враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка, оперативно реагувати на зміни в емоційному стані учнів, проводити регулярний моніторинг ефективності впроваджених методик.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток емоційного інтелекту в підлітків в умовах війни є складним, але надзвичайно важливим завданням сучасної психології та педагогіки. Систематичне застосування інтегрованих методик сприяє формуванню здатності усвідомлено реагувати на стресові ситуації, розвивати резильєнтність та підтримувати здорові соціальні зв'язки. Створення безпечного емоційного простору в школах, активна участь батьків та професійна підтримка з боку психологів дозволяють не лише знизити рівень негативних емоцій, але й розкрити внутрішній потенціал підлітків для самореалізації навіть у найскладніших умовах, сприяючи формуванню стійкого, адаптивного та емоційно зрілого покоління. Перспективним вважаємо подальші дослідження, які можуть бути спрямовані на розроблення спеціалізованих програм із розвитку емоційного інтелекту, адаптованих до умов війни та післявоєнного періоду, вивчення довгострокового впливу впроваджених методик на соціальну адаптацію та психоемоційне здоров'я підлітків,

розробку моделей співпраці між школами, психологічними центрами та сімейними структурами для забезпечення системної підтримки молодого покоління.

Література

1. Avhustiuk M. M. Emotional Context of the Accurate and Inaccurate Metacognitive Monitoring Levels (Емоційний контекст рівнів точності та неточності метакогнітивного моніторингу). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал*. 2022. 14. С. 71–79. ISSN 2415–7384
2. Chen C. P. Emotional Intelligence and Career Wellbeing. *Canadian Journal of Career Development*. 2025. 24(1), 73–82.
3. David R. Caruso, Peter Salovey. The Emotionally Intelligent Manager: How to Develop and Use the Four Key Emotional Skills of Leadership. Jossey-Bass, San Francisco, 2004.
4. Goleman D., Boyatzis R., & McKee A. Primal leadership: Realizing the power of emotional intelligence. Harvard Business School Press, 2002.
5. Mayer J. D., Roberts R. D., Barsade S. G. Human Abilities: Emotional Intelligence. *Annual Review of Psychology*. 2008. 59(1), 507–536.
6. Августюк, М. М. Основні науково-психологічні підходи до вивчення емоційного інтелекту. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. 32(71) (№ 2). С. 81–86.
7. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : [монографія]. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2006. 336 с.
8. Ментальне здоров'я дітей під час війни: поради батькам та опікунам / Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?»; МОЗ України та ЮНІСЕФ «Спільно до здоров'я». 2023. URL: https://spilnoteka.org/wp-content/uploads/2023/06/mentalne_zdorov%CA%BCya_ditej_pid_chas_vijny_artechka-1.pdf. (дата звернення: 28.04.2025).
9. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
10. Лящ О., Хуртенко О., Марчук С. (2023). Емоційний інтелект як засіб розвитку резильєнтності особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. 74(4). 79–86. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-74-4-79-86>.
11. Лящ О. П. Системна детермінованість генези емоційного інтелекту в юнацькому віці. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3. С. 48–53. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.9>.

-
12. Матласевич О. В. Психологічні особливості проблеми виховання молодого покоління. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2007. Вип. 8. С. 219–227.
 13. Найчук В. В. Психологічні особливості емоційного інтелекту молодших школярів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3, т. 2. С. 76–80.
 14. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. (2003). Емоційний інтелект: теоретичні засади. *Актуальні проблеми психології: збірн. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Т. 7. Екологічна психологія*. Вип. 5. С. 11–18.
 15. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін. Київ: Либідь, 2003. 536 с.
 16. Ройз С. «Ключі сили». Видавництво Старого Лева, 2022.
 17. Савченко О. В. Когнітивний рівень аналізу рефлексивної компетентності особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 1. С. 85–91.
 18. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.

Олександра Кащена

РОЗВИТОК УЯВИ ТА КРЕАТИВНОСТІ ДІТЕЙ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається психологічна природа уяви та креативності дітей молодшого шкільного віку, особливості їх взаємозв'язку та динаміка розвитку. Узагальнено результати емпіричного дослідження, у якому взяли участь 28 учнів початкових класів. Обґрунтовано програму корекційного впливу, спрямовану на стимулювання уяви та креативного мислення, зокрема через впровадження комплексу вправ і диференційованого підходу. Надано висновки щодо ефективності програми та окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: уява, креативність, молодший шкільний вік, психічний розвиток, корекційна програма.

Kashchena Oleksandra

DEVELOPMENT OF IMAGINATION AND CREATIVITY IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article examines the psychological nature of imagination and creativity in primary school children, the specifics of their interrelation, and the dynamics of their development. The results of an empirical study involving 28 primary school students are summarized. A corrective program aimed at stimulating imagination and creative thinking is substantiated, including a set of exercises and a differentiated approach. Conclusions regarding the effectiveness of the program are presented, and prospects for further research are outlined.

Keywords: imagination, creativity, primary school age, mental development, corrective program.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку освіти особливого значення набуває формування в дітей здатності до творчого мислення, ініціативності та здатності адаптуватися до змін. Відповідно до концепції Нової української школи, розвиток креативності та уяви є невід'ємною частиною формування ключових компетентностей. Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для становлення цих здібностей, оскільки саме в цей час нервова система дитини має високу пластичність, а пізнавальні інтереси

особливо активні. Тому вивчення особливостей розвитку уяви та креативності у дітей початкової школи є надзвичайно актуальним.

Проте, незважаючи на визнання важливості розвитку творчого потенціалу, спостерігається певний дефіцит практично орієнтованих методик, адаптованих до особливостей сучасних молодших школярів. Це породжує суперечність між потребою в розвитку творчості та недостатньою кількістю ефективних інструментів для її стимулювання, що й визначає проблему нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку уяви та креативності традиційно привертало увагу вітчизняних і зарубіжних психологів. Л. С. Виготський підкреслював роль уяви як провідного процесу у творчості та навчанні дитини. С. Л. Рубінштейн розглядав уяву як активний пізнавальний процес, що сприяє виникненню нового досвіду. Дж. Гілфорд і Е. Торренс заклали основи емпіричного вивчення креативності, виокремивши її компоненти: оригінальність, гнучкість, швидкість і деталізацію.

Сучасні дослідники зосереджують увагу на тому, що уява та креативність тісно взаємопов'язані й розвиваються в процесі освітньої діяльності. Водночас нові виклики цифрової епохи, зокрема надмірне споживання готового контенту, можуть негативно впливати на спонтанність та оригінальність дитячої творчості. Тому особливої актуальності набувають розробки інтерактивних методик, спрямованих на підтримку та розвиток внутрішньої активності дітей.

Мета дослідження. Упровадження комплексу спеціально розроблених вправ, спрямованих на стимулювання уяви та креативності дітей молодшого шкільного віку з урахуванням їхніх вікових особливостей та емоційного стану, сприятиме зростанню рівня розвитку творчого мислення, зокрема оригінальності, гнучкості, швидкості продукування ідей та деталізації уявлень, якщо порівнювати з рівнем, який спостерігається за умов традиційного навчального підходу.

Метою дослідження є здійснити теоретико-методологічний аналіз феноменів уяви та креативності в контексті психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку, а також емпірично вивчити особливості їх прояву та динаміки в освітньому середовищі початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження спрямоване на аналіз взаємозв'язку між рівнем розвитку уяви та креативності дітей молодшого шкільного віку та їх успішністю в навчальній діяльності. Уява – це здатність створювати нові образи на основі попереднього досвіду, які не мають прямого відповідника в реальності. У психологічній літературі уява розглядається як процес комбінування зорових, слухових та інших уявлень для побудови

нових конструкцій. Уява молодших школярів відрізняється активністю, емоційною забарвленістю, і в період шкільного навчання поступово переходить від гри до більш свідомої творчої діяльності [4].

Креативність визначається як здатність особистості продукувати нестандартні ідеї, знаходити нові рішення та бачити альтернативні зв'язки між явищами. А. Палій розрізняв такі характеристики креативності, як оригінальність, гнучкість мислення, швидкість продукування ідей та здатність до деталізації. Варто зазначити, що креативність є не тільки інтелектуальною здібністю, але й мотиваційно-емоційною якістю особистості [10].

Уява і креативність є взаємопов'язаними процесами. Уява забезпечує матеріал для креативної діяльності, виступаючи механізмом формування нових образів і конструкцій, тоді як креативність спрямовує ці уявлення в бік створення чогось цілеспрямованого та соціально значущого. У початковій школі ці процеси мають надзвичайну цінність, оскільки саме в цьому віці закладаються основи самостійного мислення, здатність до вирішення нестандартних завдань та формування індивідуального стилю діяльності. За О. Осмоловичем, творча діяльність часто є колективною, і саме взаємодія з однолітками або дорослими може сприяти розширенню уявлень дитини про можливості креативності [8].

У молодшому шкільному віці розвиток уяви та креативності має певні закономірності. Діти 6–7 років переважно фантазують емоційно і спонтанно, часто не відділяючи вигадку від реальності. У 8–9 років уява стає більш керованою, образи – більш деталізованими, а творчі продукти – сюжетно-логічними. До 10 років спостерігається зростання гнучкості мислення, здатність до створення нестандартних рішень та самостійної творчості [5].

Розглянемо перелік факторів розвитку уяви та креативності дітей молодшого шкільного віку. До них можна віднести такі: педагогічні детермінанти, психологічні предиктори, соціокультурні впливи.

Щодо педагогічних факторів, то до них належить, насамперед, організація освітнього простору. Наявність диверсифікованого предметно-розвивального середовища, що забезпечує доступ до полісенсорних матеріалів та інструментів для вільного експериментування та творчої діяльності (наприклад, поліфункціональні конструктори, художні матеріали різної текстури та фактури, природні об'єкти). Просторова гнучкість та адаптивність освітнього середовища, що сприяє організації індивідуальної та групової творчої діяльності [4].

Наступним є можливість застосування інтерактивних та проблемно-пошукових методів навчання. Упровадження педагогічних стратегій, що стимулюють дивергентне мислення, генерування оригінальних ідей та розв'язання нестандартних завдань (наприклад, метод мозкового штурму, метод фокальних об'єктів, елементи теорії розв'язання

винахідницьких задач (ТРВЗ)). Активізація пізнавальної діяльності учнів через проблемні ситуації, дослідницькі проєкти та творчі завдання, що вимагають застосування уяви для конструювання нових образів та рішень.

Також важливим аспектом є формування мотиваційно-ціннісного ставлення до творчості. Створення атмосфери психологічної безпеки й підтримки, що заохочує учнів до ризикувати, експериментувати та висловлювати власні ідеї без страху критики. Забезпечення позитивного емоційного підкріплення творчих проявів, акцентування на процесі творчості та індивідуальних досягненнях. Сприяння усвідомленню значущості креативності для особистісного розвитку та успішної адаптації в соціумі [6].

І, напевно, вирішальним фактором є професійна компетентність педагога. Володіння педагогічними технологіями розвитку креативного потенціалу молодших школярів. Здатність до фасилітації творчого процесу, стимулювання ініціативи та підтримки самостійності учнів. Особиста креативність педагога як модель творчої поведінки.

Важливим аспектом розвитку креативності молодшої школи є психологічні фактори. Рівень когнітивного розвитку розкривається через сформованість операцій уяви (відтворення, комбінування, творча уява) та їх якісні характеристики (яскравість, деталізованість, емоційна насиченість образів); розвиток операцій мислення, зокрема гнучкості, оригінальності, семантичної та образної продуктивності; становлення довільної уваги та здатності до концентрації, необхідних для тривалої творчої діяльності. Внутрішня мотивація та пізнавальна активність визначається інтересом до процесу та задоволенням від самовираження, а високий рівень пізнавальної потреби та прагнення до дослідження нового, здатність до емоційної саморегуляції забезпечують стійкість до фрустрації та наполегливість у досягненні творчих цілей. Адекватна самооцінка та віра у власні творчі здібності підвищує можливості розвитку уяви учнів [7].

Вплив соціокультурних факторів залишає свій відбиток на все життя. Сімейне середовище створює стимулюючу атмосфера в сім'ї, підтримку дитячої допитливості та творчих ініціатив. Надання можливостей для участі в різноманітних видах творчої діяльності (художній, музичній, театральній, конструкторській) та залучення дитини до культурних практик та ознайомлення з різними формами мистецтва дозволяють розвинути нові навички. Взаємодія з однолітками через спільну творчу діяльність у групі, обмін ідеями та досвідом впливають на творчу самореалізацію. Відкритий доступ до культурних ресурсів, наявність можливостей для ознайомлення з культурною спадщиною, сучасним мистецтвом, літературою, відвідування музеїв, театрів, виставок, бібліотек дають можливість дитині долучитися до досвіду поколінь і створювати власні шедеври.

Зазначені фактори є інтерактивними та взаємодоповнювальними, вони засвідчують складну динаміку розвитку уяви та креативності дітей молодшого шкільного віку, а їх урахування є важливим для розробки ефективних педагогічних стратегій, спрямованих на оптимізацію цього процесу.

Емпіричні дані свідчать, що на розвиток уяви та креативності впливають як внутрішні психологічні фактори (мотивація, емоційний стан, рівень самостійності), так і зовнішні умови (особливості освітнього середовища, педагогічна підтримка, стиль спілкування з дорослими). А. Палій у своїх дослідженнях писав, що для розвитку уяви і творчості дитини необхідні підтримка дорослих, заохочення допитливості дітей, їх експериментування, пошукових дій, оригінальних рішень, виходу за межі зразка [10].

Емпіричне дослідження проводилося серед 28 учнів початкової школи віком від 6 до 10 років. Використовувалися методи анкетування та аналізу продуктів творчої діяльності. Оцінювалися такі параметри: здатність до комбінування елементів, створення нових образів, оригінальність ідей, гнучкість мислення [2].

Результати дослідження показали, що найбільш розвиненим компонентом була швидкість продукування ідей (45% дітей демонстрували високий рівень), тоді як розробленість ідей потребувала спеціального стимулювання (див. Таблиця 1). Було встановлено, що емоційний фон дитини суттєво впливає на її креативність: позитивні емоції сприяли вільному фантазуванню й нестандартним рішенням.

Таблиця 1

**Рівні розвитку компонентів креативності
в учнів початкової школи**

Параметр креативності	Високий рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)	Віковий тренд
Швидкість (кількість ідей)	45	40	15	Поступове зростання
Гнучкість (різноманітність підходів)	30	50	20	Стрибкоподібне зростання
Оригінальність (новизна ідей)	25	45	30	Нелінійний розвиток
Розробленість (деталізація)	20	35	45	Значне зростання з віком
Здатність до абстрагування	15	40	45	Суттєвий прогрес до 4 класу

Більшість дітей демонструють середній рівень розвитку за більшістю параметрів креативності. Це свідчить про те, що значна частина молодших школярів знаходиться на етапі формування креативних здібностей, але ще не проявляє їх на високому рівні. Низький рівень розвитку є найбільш вираженим для параметрів «Розробленість» та «Здатність до абстрагування», де його демонструє майже половина досліджуваних дітей. Це може вказувати на те, що молодшим школярам складніше даються деталізація своїх ідей та оперування абстрактними поняттями в контексті творчості. Високий рівень розвитку найчастіше спостерігається для «Швидкості» генерування ідей (45%), що може бути пов'язано з імпульсивністю та легкістю продукування великої кількості асоціацій у цьому віці.

За результатами дослідження легко бачити, що уява й креативність у молодших школярів розвиваються нерівномірно, що зумовлює потребу у спеціальних корекційних програмах. Діти з високим рівнем розвитку уяви мають кращу здатність до вирішення нестандартних завдань та демонструють вищий рівень пізнавальної активності. Створення емоційно безпечного середовища є обов'язковою умовою для розвитку творчого потенціалу.

Представлені дані свідчать про неоднорідність розвитку різних аспектів креативності у дітей молодшого шкільного віку. У той час як швидкість генерування ідей відносно добре розвинена, більш складні параметри, такі як оригінальність, розробленість та здатність до абстрагування, потребують більш цілеспрямованого педагогічного впливу.

Вікові тренди вказують на те, що розвиток креативності не є лінійним і залежить від особливостей когнітивного та особистісного зростання дітей на кожному етапі молодшого шкільного віку. Педагогам слід враховувати ці закономірності під час проектування навчально-виховного процесу, створюючи умови для стимулювання як кількісних, так і якісних показників креативності, з особливим акцентом на розвитку здатності до деталізації та абстрактного мислення. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на виявлення конкретних педагогічних методів та прийомів, найбільш ефективних для розвитку кожного з розглянутих параметрів креативності в молодшому шкільному віці.

На основі отриманих результатів було розроблено комплекс вправ, спрямованих на стимулювання уяви та креативності, відображений у таблиці 2.

Таблиця 2

**Комплекс вправ для розвитку уяви та креативності
дітей початкової школи**

№	Назва вправи	Мета	Опис коротко	Очікуваний результат
1	«Домалюй фігуру»	Стимуляція уяви, образного мислення	Дитина отримує геометричну фігуру й домальовує її в образ	Розвиток фантазії, уміння трансформувати зображення
2	«Неймовірна тварина»	Формування асоціативного мислення	Потрібно вигадати нову тварину, описати її зовнішність та звички	Розвиток уявлення, словесної креативності
3	«Фантастична історія»	Розвиток вербальної уяви	Дитині дають 3 випадкові слова — потрібно створити з них оповідання	Комбінаторне мислення, сюжетна уява
4	«Місто майбутнього»	Активізація просторової уяви	За допомогою малюнку чи аплікації створити елементи майбутнього міста	Формування образного та прогностичного мислення
5	«Навіщо це потрібно?»	Стимуляція дивергентного мислення	Діти отримують зображення незнайомого предмета й вигадують для нього функцію	Розвиток функціональної креативності
6	«Складна картинка»	Удосконалення здатності до деталізації	Дитина розглядає картинку з великою кількістю елементів і створює на її основі історію	Розвиток уважності, сюжетного мислення

Використання цих вправ сприяло суттєвому підвищенню рівня розвитку уяви та креативності у дітей. Ефективність комплексу підсилюється за умови регулярного використання, поєднання з іншими видами діяльності та створення підтримувального середовища, де дитина не боїться проявляти нестандартне мислення. Такий підхід дозволяє не лише розвивати окремі психічні функції, а й формувати креативну особистість з високим рівнем самовираження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток уяви та креативності є необхідною умовою гармонійного розвитку особистості в початковій школі. Системна педагогічна підтримка, створення сприятливого середовища та цілеспрямована робота з розвитку творчих здібностей дозволяють формувати у дітей здатність до самостійного мислення, інноваційної діяльності та самореалізації. Застосування запропонованих вправ та корекційної програми дозволить не лише розвивати окремі психічні функції, а й формувати

креативну особистість із високим рівнем самовираження, здатну успішно адаптуватися до мінливих умов сучасного світу.

Перспективи досліджень щодо розвитку уяви та креативності в початковій школі є надзвичайно широкими та актуальними, враховуючи важливість цих когнітивних функцій для успішного навчання, особистісного зростання та майбутньої самореалізації дітей. Ключові напрямки подальших наукових розвідок можуть бути пов'язані з поглибленим вивченням нейрофізіологічних механізмів. Дослідження з використанням методів нейровізуалізації (ЕЕГ, МРТ) можуть допомогти краще зрозуміти нейронні кореляції уяви та креативності в молодшому шкільному віці, виявити особливості їх формування та взаємозв'язок з іншими когнітивними процесами (пам'яттю, увагою, мисленням). Вивчення впливу різних видів діяльності (ігри, мистецтво, конструювання) на активацію певних ділянок мозку, пов'язаних з уявою та креативністю. Перспективним є дослідження ефективності використання цифрових інструментів, освітніх ігор, віртуальної та доповненої реальності для стимулювання уяви та креативності молодших школярів та вивчення впливу інтегрованих навчальних програм, що поєднують різні предмети через творчі проєкти та проблемно-пошукові завдання. Розроблення та апробація методик, спрямованих на розвиток окремих параметрів креативності (гнучкості, оригінальності, розробленості, здатності до абстрагування) з урахуванням вікових особливостей та дослідження впливу особистісно орієнтованого навчання та диференційованого підходу на розвиток творчого потенціалу кожної дитини [9].

Співпраця психологів, педагогів, нейрофізіологів, соціологів та мистецтвознавців для комплексного вивчення феномену уяви та креативності має бути спрямована на розробку міждисциплінарних програм розвитку творчого потенціалу, що поєднують різні види мистецтва, науку та технології. Розробка науково обґрунтованих методичних рекомендацій для педагогів початкової школи щодо стимулювання уяви та креативності на уроках та в позаурочній діяльності, створення навчальних матеріалів та посібників, спрямованих на розвиток творчого мислення молодших школярів, впровадження курсів підвищення кваліфікації для вчителів із питань розвитку дитячої уяви та креативності, розробка освітніх програм, що сприяють ранньому виявленню та підтримці обдарованих дітей із високим рівнем креативності сприятимуть всебічному розвитку дітей.

Отож, дослідження у сфері розвитку уяви та креативності молодших школярів мають значний потенціал для збагачення теоретичних знань про когнітивний розвиток дитини та вдосконалення освітньої практики, спрямованої на розкриття творчого потенціалу кожного учня.

Література

1. Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in its testing. New York : Press Syndicate of the University of Cambridge, 1993.
2. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Гоян І. М., Палій А. А. Методи діагностики психічного розвитку дітей. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. 652 с.
4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 450 с.
5. Дорофей С. В., Чайковська О. М. Психологічні особливості розвитку креативності в молодшому шкільному віці. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. С. 43–47.
6. Копосов П. Г. Нова українська школа: дидактичні особливості організації навчально-ігрової діяльності учнів 1–2 класів: навч.-метод. посіб. Харків: Вид-во «Фабула», 2021. 160 с.
7. Корольова Л. М. Підготовка майбутніх учителів до розвитку креативних здібностей учнів у навчально-виховній діяльності початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Запоріжжя, 2019. 277 с.
8. Осмолович О. С. Корекція процесу формування креативності у дітей з особливими освітніми потребами: робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 016 «Спеціальна освіта». Луцьк, 2024. 76 с.
9. Павленко В. В. Розвиток креативності молодших школярів: монографія. Житомир: Видавець О. Є. Антонова, 2017. 158 с.
10. Палій А. А. Основні концептуальні підходи до креативності. *Диференціальна психологія: Westudents підручники для студентів*. URL: <https://tinyurl.com/4n5fv9x6>.
11. Яцюрик А. О. Вивчення феномена креативності в зарубіжній психології. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 807–818.

Катерина Матвійків

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ В ДІТЕЙ

У статті досліджено процес розвитку мислення у дітей дошкільного віку, його етапи та основні фактори, що впливають на когнітивний розвиток. Окреслено сучасні підходи та методики стимулювання мисленої діяльності, включаючи ігрові технології, інтерактивні методи та рольові вправи. Аналіз наукових джерел та результати педагогічного експерименту підтверджують ефективність інтегрованого підходу до формування логічного, наочно-образного та творчого мислення у дошкільників. Особливу увагу приділено критеріям та рівням сформованості мислення, що дозволяє адаптувати навчальний процес до індивідуальних особливостей дітей.

Ключові слова: *розвиток мислення, дошкільний вік, когнітивний розвиток, ігрові технології, логічне мислення, наочно-образне мислення, інтерактивні методи, педагогічні підходи.*

Matviikiv Kateryna

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF THINKING IN CHILDREN

The article explores the process of developing thinking in preschool children, its stages, and the key factors influencing cognitive development. Modern approaches and methods for stimulating mental activity are outlined, including game-based technologies, interactive methods, and role-playing exercises. An analysis of scientific sources and the results of a pedagogical experiment confirm the effectiveness of an integrated approach to fostering logical, visual-figurative, and creative thinking in preschoolers. Special attention is paid to the criteria and levels of thinking formation, which allows for adapting the educational process to the individual characteristics of children.

Keywords: *development of thinking, preschool age, cognitive development, game-based technologies, logical thinking, visual-figurative thinking, interactive methods, pedagogical approaches.*

Постановка проблеми. Розвиток мислення у дітей дошкільного віку є важливим аспектом їхнього когнітивного та особистісного становлення. Саме в цей період формуються основи логічного, абстрактного, образного та творчого мислення, які впливають на подальший навчальний процес і соціальну адаптацію дитини. В сучасних умовах, коли зростає роль інформаційних технологій та змінюються підходи до освіти, з'являється необхідність пошуку ефективних методик розвитку мислення в дошкільнят. Однією з проблем є недостатній рівень використання інноваційних методів у формуванні когнітивних навичок, що може призводити до труднощів у подальшому навчанні. Також важливим залишається питання балансу між ігровою діяльністю, яка є природним способом пізнання світу для дітей, та цілеспрямованими методами розвитку мислення. Отож, постає необхідність дослідження сучасних підходів, методів та засобів стимулювання розвитку мислення в дітей дошкільного віку, що є актуальним завданням для педагогів, психологів та батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні розвитку мислення в дітей дошкільного віку важливе місце займає аналіз наукових джерел, які розкривають основні підходи, методики та чинники формування когнітивних навичок у дітей. Дослідження В. О. Клак є фундаментальною роботою, що охоплює широке коло питань, пов'язаних із розвитком психіки дитини. Тут розглянуто вікові особливості розвитку мислення, емоційної сфери та соціальної взаємодії дошкільників. Особливий акцент зроблено на ролі гри у формуванні розумових операцій, що підтверджує значення ігрових методів для стимулювання когнітивного розвитку [7].

Праці Л. В. Зімакової та В. А. Крамаренка присвячені дослідженню педагогічних засобів формування креативності в дітей дошкільного віку. Автори аналізують сучасні методики та пропонують інноваційні підходи до розвитку творчого мислення в межах освітнього процесу. Дослідження підкреслює необхідність використання активних методів навчання, зокрема рольових ігор, казкотерапії, проблемних завдань та інтерактивних технологій [4].

В. Л. Дихта-Кірфф зосереджена на питаннях розвитку креативності у старших дошкільників у центрах розвитку дитини. У її працях обґрунтовано важливість створення спеціальних умов для стимулювання творчого мислення, зокрема через організацію предметно-розвивального середовища, використання нестандартних завдань і проєктної діяльності. Дослідження має практичну спрямованість і може бути корисним для педагогів під час розробки програм дошкільного виховання [2].

Загалом, розглянуті джерела дають комплексне уявлення про розвиток мислення в дітей дошкільного віку, включаючи його психологічні основи, педагогічні засоби та можливості інтеграції креативних методик в освітній процес.

Мета дослідження. Метою дослідження є теоретично обґрунтувати процес розвитку мислення в дітей дошкільного віку та визначити ефективні методичні підходи до його формування. Для досягнення поставленої мети використовувалися теоретичні методи, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукових джерел, що дозволяють визначити ключові підходи до формування мислення. Практичні методи включали спостереження за особливостями когнітивного розвитку дітей дошкільного віку, розробку ігрових вправ і методик, спрямованих на вдосконалення мисленнєвих процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дошкільний вік, за твердженнями психологів, є періодом інтенсивного розвитку психіки дитини. У цей час відбуваються суттєві зміни у всіх аспектах розвитку – від удосконалення психофізіологічних функцій до формування складних особистісних якостей. Дослідники зазначають, що найбільш складні лобні ділянки мозку остаточно дозрівають приблизно до шести-семи років. Саме в цих зонах спостерігається активний розвиток асоціативних областей, які забезпечують складні інтелектуальні процеси, зокрема формування логічного мислення. Значні зміни в морфологічній будові мозку шестирічної дитини супроводжуються помітними змінами в його активності, що впливає на розвиток психічних функцій.

У процесі становлення наочно-дієвого мислення виникають передумови для переходу до більш складного рівня – наочно-образного мислення. Ця форма характеризується тим, що дитина здатна вирішувати проблемні ситуації не лише через практичні дії, а й за допомогою уявних операцій [1].

Мислення дітей дошкільного віку можна розглядати як опосередковане та узагальнене відображення навколишньої дійсності. Воно є основним видом пізнавальної діяльності, що сприяє усвідомленню сутності предметів і явищ, а також розумінню закономірних зв'язків і відносин між ними. У процесі розвитку мислення дошкільників відбувається поступове формування когнітивних, мовленнєвих та регулюючих навичок, які визначають рівень їх інтелектуальної активності та здатність до самостійного аналізу інформації [11].

На основі теоретичного аналізу наукових джерел та власного досвіду були визначені критерії сформованості мислення в дітей, серед яких виокремлюють когнітивний, мовленнєвий та регулюючий. Кожен із цих критеріїв має три рівні розвитку: низький, середній і високий, що дозволяє простежити динаміку становлення мислення в дошкільників.

Таблиця 1 Критерії та рівні сформованості мислення в дітей

Критерій	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Когнітивний	Дитина має труднощі в оперуванні числовими поняттями та виконанні логічних операцій в уяві. Довільна увага розвинена недостатньо, спостерігаються труднощі в руховій координації та візуальному синтезі. Орієнтується переважно на зовнішні ознаки об'єктів.	Дитина демонструє здатність до аналізу та узагальнення, може знаходити подібності та відмінності між предметами. Має певний рівень абстрактного мислення, але іноді потребує допомоги в побудові логічних висновків. Добре концентрується на завданнях, має розвинену пам'ять.	Дитина легко оперує поняттями, здатна до глибокого аналізу, узагальнення та абстрагування. Виявляє закономірності, будує причинно-наслідкові зв'язки, висуває гіпотези, самостійно робить висновки. Має високу когнітивну гнучкість і сенсомоторну координацію.
Мовленнєвий	Дитина має слабкі навички абстрагування та аналізу. Виявляє труднощі у встановленні причинно-наслідкових зв'язків. Висловлює думки неструктуровано, допускає логічні та граматичні помилки в мовленні.	Дитина частіше аналізує події, узагальнює спостереження, встановлює зв'язки між явищами. Володіє достатнім словниковим запасом, проте іноді потребує підтримки в формулюванні складних думок.	Дитина вільно висловлює свої думки, логічно структурує мовлення, має широкий словниковий запас. Уміє формулювати складні судження, виявляє закономірності в явищах та аргументує свої твердження.
Регулюючий	Дитина не проявляє ініціативу, часто потребує допомоги дорослих у виконанні завдань, не доводить	Дитина здатна до самостійних дій, але іноді вагається у прийнятті рішень та потребує підказки.	Дитина проявляє ініціативність, самостійно виконує завдання, доводить розпочату діяльність

	справу до кінця. Слабо розвинені навички самоконтролю та самооцінки.	Уміє контролювати свої дії, але не завжди впевнена у власних силах.	до кінця. Має впевненість у власних силах, формує й відстоює свою точку зору, здатна до рефлексії та самоконтролю.
--	--	---	--

Динаміка розвитку мислення в дошкільному віці охоплює кілька основних етапів, які відображають поступову зміну способів пізнання та аналізу інформації. Спочатку домінує наочно-дійове мислення, коли дитина пізнає світ через практичні дії. Згодом формується наочно-образне мислення, яке дозволяє розв'язувати проблемні ситуації за допомогою уявних образів. Наступним етапом є наочно-схематичне мислення, що передбачає встановлення зв'язків між складовими предметів та явищ. На завершальному етапі розвитку з'являється словесно-логічне мислення, яке ґрунтується на вмінні оперувати поняттями та категоріями [9].

Розвиток мислення в дошкільнят відбувається поступово, охоплюючи кілька основних етапів, кожен із яких характеризується зміною способів пізнання, аналізу та узагальнення інформації.

Важливо зазначити, що розвиток мислення у старших дошкільників потребує цілеспрямованого педагогічного впливу. Окрім вікових особливостей, значну роль відіграють індивідуально-психологічні чинники, зокрема рівень мовленнєвого розвитку, когнітивні здібності та соціальний досвід дитини. Саме тому ефективний розвиток мислення в дошкільному віці можливий лише за умови створення сприятливого освітнього середовища, яке стимулює пізнавальну активність дітей та сприяє формуванню їхнього інтелектуального потенціалу [6].

Для експериментального дослідження нами було відібрано дві групи дітей дошкільного віку закладу дошкільної освіти 1 (ясла-садок) «Ромашка» міста Острог Острозької міської ради Рівненської області: експериментальну та контрольну. У ході проведеного дослідження освітньої роботи з формування мислення в дошкільнят процес ефективно організовувати в чотири етапи:

1. Підготовчий етап включав планування тематики занять, підбір ігор відповідно до розділу програми та рівня розвитку мислення дітей. Ігри на цьому етапі сприяли розвитку дрібної моторики, сенсорних та інтелектуальних здібностей. До них належали ігри

В. Воскобовича («Пелюстки», «Ліхтарики», «Квадрат Воскобовича»), Коврограф «Ларчик», «Склади візерунок», кубики Нікітіних, логічні блоки Е. Дьєнєша та кольорові палички Х. Кюїзенера.

2. Початковий етап полягав у підготовці дидактичного матеріалу, організації занять та бесід із дітьми. На цьому етапі застосовувалися ігри, які вимагали більшої інтелектуальної напруги, концентрації уваги та вольових зусиль: «Чарівна вісімка 2», «Логоформочки – 3», блоки Е. Дьєнєша, палички Х. Кюїзенера, «Квадрат Воскобовича», «Логіка і цифри», «Геоконт», «Геометричний конструктор», «Маленький дизайнер» та інші.

3. Діяльнісний етап передбачав безпосереднє проведення логіко-математичних ігор із дітьми. Основна увага приділялася розвитку їхньої самостійності та творчості.

4. Підсумковий етап полягав у рефлексії, підведенні підсумків та повторній діагностиці рівня розвитку мислення. Ігри попереднього етапу використовувалися повторно, але діти виконували їх уже самостійно й творчо.

Таблиця 2. Динаміка змін у рівнях формування мислення у дітей дошкільного віку (результати педагогічного експерименту) (у %)

Етапи експерименту	Рівні	Високий	Середній	Низький
До експерименту (Контрольна група)		17,5	55,2	27,3
Після експерименту (Контрольна група)		21,9	60,4	17,7
До експерименту (Експериментальна група)		27,3	40,2	32,5
Після експерименту (Експериментальна група)		38,7	49,5	11,8

Результати дослідження підтвердили, що ефективність розвитку логічного мислення дошкільнят значною мірою залежить від вихователя. Важливими факторами є створення позитивної атмосфери під час навчання, використання різноманітних дидактичних засобів, організація предметно-розвивального середовища та активна співпраця з батьками. Особливу увагу слід приділяти підбору ігор, їхньому зв'язку з програмним змістом і визначенню бажаних результатів. Також важливо враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей, стимулювати їхню мотивацію та пізнавальні процеси, а також залучати сором'язливих дітей до активної участі в ігровій діяльності.

Отож, дослідження підтвердило ефективність запропонованої методики, а також окреслило ключові фактори, що впливають на розвиток мислення в дітей старшого дошкільного віку.

Розвиток мислення в дитячому віці є складним та багатогранним процесом, що визначається взаємодією біологічних, когнітивних, соціальних та екологічних факторів.

Формування операцій мислення, здатності до абстракції, критичного аналізу та розв'язання проблем є фундаментальним для подальшого інтелектуального зростання та успішної адаптації дитини. Сучасні психологічні та педагогічні дослідження виокремлюють кілька ключових аспектів, що є важливими для оптимізації цього процесу [10].

Одним із найважливіших факторів є стимулююче навчальне середовище, збагачене різноманітними ресурсами, можливостями для дослідження та експериментування середовище сприяє активізації пізнавальної діяльності дитини. Це включає доступ до книг, ігор, конструкторів, наукових наборів, а також можливість брати участь в екскурсіях, майстер-класах та інших освітніх заходах. Важливим є не лише наявність матеріалів, але й заохочення дитячої допитливості, підтримка їхніх запитань та ініціатив.

Значну роль відіграє активна взаємодія та спілкування. У процесі спілкування з дорослими та однолітками діти опановують нові поняття, навчаються формулювати свої думки, аргументувати власну позицію та розуміти різні точки зору. Заохочення дискусій, постановка відкритих запитань, стимулювання пояснень та обґрунтувань сприяють розвитку критичного мислення та аналітичних здібностей [7].

Важливим аспектом є створення проблемних ситуацій та заохочення до самостійного розв'язання задач. Педагогічні підходи, що базуються на проблемному навчанні, проєктній діяльності та дослідницьких завданнях, стимулюють активне пізнання та формування навичок самостійного мислення.

Не менш важливим є розвиток метакогнітивних навичок, тобто здатності дитини усвідомлювати власні когнітивні процеси, планувати свою діяльність, контролювати її перебіг та оцінювати результати. Заохочення до рефлексії над власним навчанням, обговорення стратегій розв'язання задач, навчання самооцінювання та самоконтролю сприяють формуванню більш усвідомленого та ефективного мислення [12].

Крім того, слід враховувати вікові особливості розвитку мислення. Педагогічні стратегії повинні відповідати цим особливостям та поступово сприяти переходу до більш абстрактних та складних форм мислення.

Значний вплив має емоційна підтримка та створення позитивного навчального клімату. Відчуття безпеки, впевненості у власних силах та підтримка з боку дорослих сприяють активізації пізнавальної діяльності та знижують рівень тривожності, що може гальмувати розумовий розвиток.

Нарешті, слід зазначити важливість інтеграції різних видів діяльності. Розвиток мислення не відбувається ізольовано від інших сфер розвитку. Залучення дітей до різноманітних видів діяльності, таких як ігри, мистецтво, музика, фізична активність, сприяє

розвитку їхньої уяви, творчості, сенсорних та моторних навичок, що, своєю чергою, позитивно впливає на формування мисленнєвих процесів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток мислення в дітей дошкільного віку є складним і багатогранним процесом, що охоплює поступовий перехід від наочно-дійового до наочно-образного, а згодом – до словесно-логічного мислення. Проведене дослідження підтверджує, що ефективний когнітивний розвиток дошкільнят можливий лише за умови створення сприятливого освітнього середовища, яке стимулює пізнавальну активність дітей та сприяє формуванню їхнього інтелектуального потенціалу.

Аналіз наукових джерел показав, що гра, інтерактивні методики, рольові вправи, казкотерапія та використання проблемних завдань є найбільш ефективними засобами розвитку мислення в дошкільному віці. Особливу роль відіграє мовленнєва активність, яка сприяє розвитку логічного мислення, формуванню причинно-наслідкових зв'язків та здатності до самостійного аналізу інформації [3].

Дослідження рівнів сформованості мислення в дітей дозволило визначити три основні критерії (когнітивний, мовленнєвий та регулюючий) та їхні рівні розвитку (низький, середній і високий). Це дає можливість педагогам і психологам ефективніше адаптувати методи навчання під індивідуальні особливості дітей.

Проведена експериментальна робота підтвердила, що впровадження сучасних педагогічних технологій, зокрема ігрових методів, інтегрованого навчання та стимулювання творчого мислення, значно покращує когнітивні здібності дітей. Отже, розвиток мислення в дошкільному віці має відбуватися комплексно, з урахуванням психологічних особливостей дітей, їхніх інтересів і рівня готовності до пізнавальної діяльності.

Література

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція, від 12 січня 2021 р.). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/ Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvi.
2. Дихта-Кірфф В. Л. Формування у старших дошкільників креативності в центрах розвитку дитини: автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2018. 20 с.
3. Ємчик О., Козел А. Формування логічного мислення дітей старшого дошкільного віку засобами логіко-математичних ігор. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2022. №26 (1). С. 101–113. URL: <https://ojs.ipv.org.ua/index.php/journal/article/view/61> (дата звернення 18.02.2025).

4. Зімакова Л. В. Виховання комунікативно-мовленнєвих мотивів дошкільників. *Педагогіка та психологія*. 2017. № 56. С. 136–148. URL: <https://surl.li/huymwd> (дата звернення 18.02.2025).
5. Зімакова Л. В., Крамаренко В. А. Дослідження педагогічних засобів формування креативності дітей дошкільного віку. *Витоки педагогічної майстерності*. 2020. Випуск 26. С. 78–83. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/17640/1/ZIMAKOVA.pdf> (дата звернення 18.02.2025).
6. Іщенко Л. В., Кривошея Т. М., Журавко Т. В. Психолого-педагогічні умови розвитку логічного мислення дітей старшого дошкільного віку в сучасному закладі дошкільної освіти. *Актуальні питання в сучасній науці*. №11(17). 2023. С. 874–885. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11\(17\)-874-885](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-874-885).
7. Клак В. О. Вікові та індивідуально-психологічні особливості дошкільників у контексті розвитку мислення. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 7. С. 195–207. URL: <https://surl.li/sejgpp> (дата звернення 18.02.2025).
8. Кривошея Т. Математичні головоломки: формуємо сенсорнопізнавальну, логіко-математичну та дослідницьку компетентності дітей. *Палітра педагога*. 2021. № 1. С. 3–8.
9. Любченко І. І. Педагогічні умови розвитку логічного мислення у старших дошкільників. Умань: Сочінський М. М., 2019. 283 с.
10. Розвиток логічного мислення дітей дошкільного віку засобами stream-освіти. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*. 2024. 71. 100–107. <https://doi.org/10.31652/>.
11. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: підручник. Київ: Академвидав, 2016. 400 с.
12. Стріжак Н., Лесіна Т. Розвиток аналітичних вмінь і логічного мислення дошкільників у процесі вивчення математики. *Universum*. Січень 2024. 4. С. 169–176. URL: <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/700>.

ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Богдана Гайнюк

БІБЛІОСФЕРА

В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ПРОЗИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Стаття присвячена наскрізному образу книги у прозових творах головної постаті літератури зламу століть Лесі Українки. Проаналізовано тексти «Жаль», «Голосні струни», «Розмова» та «А все-таки прийди». Досліджено основні функції, які в них виконує книга. З'ясовано, що образ книги є провідним, слугує важливим елементом у художній творчості та здебільшого має характерну містичну естетику. Окрім цього, образ книги сприяє розкриттю зовнішнього та внутрішнього світу персонажів, виконує функцію самоозначення та ідейного вектора. Простежено, що тісно з образом книги взаємодіють такі компоненти, як бібліотека, література та процес читання.

Ключові слова: книга, бібліотека, образ, проза, Леся Українка.

Hainiuk Bohdana

THE BIBLIOSPHERE IN THE ARTISTIC WORLD OF LESYA UKRAINKA'S PROSE

The article is devoted to the cross-cutting image of the book in the prose works of the main figure of turn-of-the-century literature, Lesya Ukrainka. The texts «Regret», «Loud Strings», «Conversation» and «And Yet Come» are analyzed and investigated main functions performed by the book. It is found that book illustrated the leading image, which serves as an important element in artistic creativity and mostly has a characteristic mystical aesthetics. In addition, the image of the book contributes to the disclosure of the external and internal world of the characters, performs the function of self-determination and ideological orientation. It is shown that such components as the library, literature and the reading process interact closely with the image of the book.

Keywords: book, library, image, prose, Lesya Ukrainka.

Постановка проблеми. Художня творчість Лесі Українки як прозаїка посідає провідне місце в сучасних літературознавчих студіях. У царині лесезнавства найпоширенішим об'єктом для наукових досліджень є драматичний доробок авторки. Натомість прозовий аспект складно вважати ґрунтовно студійованим, оскільки ще чимало лакун не заповнено. Варто зауважити, що прозовий доробок Лесі Українки мало відомий українському читачеві.

Причиною цього може бути недостатнє вивчення жанрової палітри художньої творчості письменниці та здебільшого апелювання до драматургії та поезії. Проте доступні на сьогодні літературознавчі розвідки засвідчують різноплановість підходів до вивчення оповідань авторки. Перспективною для наукових досліджень може бути тема, пов'язана з наскрізними образами в прозових творах, що вказують на непересічний ідіостиль Лесі Українки. Одним із наскрізних образів є книга, за допомогою якої розкривається внутрішній та зовнішній світ героїв і відтворюється елемент містичності та недовомовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Популярність постаті Лесі Українки в літературознавчих студіях дослідників свідчить про значний інтерес науковців до художнього доробку авторки. Водночас серед комплексних досліджень власне прози письменниці варто виокремити роботи Світлани Кирилюк, Надії Колошук, Лілії Кулинської, Ольги Подлісецької та Тетяни Третяченко. Проте наразі образ бібліосфери в прозових творах Лесі Українки залишається поза увагою літературознавців.

Мета статті – проаналізувати основні функції та особливості втілення образу бібліосфери в прозовому доробку Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу. Внесок німецького першодрукаря Йоганна Гутенберга у створення книги як самобутнього універсуму став важливим надбанням людства в цілому. Її відкриття дало стимул для інтенсивного розвитку мови, літератури та культури, а також стало одним із найефективніших способів поширення людських знань будь-якої сфери. Книжне середовище сформувало *концепцію homo legens* (людина, що читає), що є невід'ємним елементом *homo sapiens* (людина розумна) та яскравим свідченням впливу книжкової культури на розвиток людського інтелекту, здібностей, уяви тощо. Літературознавиця Ірина Руснак зазначає: «Вона (книга) здатна взаємодіяти як з окремим індивідом, формуючи його духовність і світорозуміння, так і цілими народами, передаючи віковічну мудрість попередніх поколінь, якісно змінюючи сучасників» [2, с. 2].

Образ книги є частим явищем в українській та світовій літературі, оскільки всі письменники та письменниці насамперед, читачі й накопичений досвід читання мають своєрідний вплив на художню творчість.

У прозовому доробку однієї з найзнаковіших постатей у літературі зламу століть, перекладачки, культурної діячки Лесі Українки цей елемент теж є, адже вона була авторкою-інтелектуалкою. Здобуваючи освіту вдома та займаючись саморозвитком, як би сказали сучасники, виявляла велику прихильність до книг і читання. Дослідниця Оксана Забужко звертає увагу на виняткову ерудованість письменниці: «Не варт забувати: Леся Косач 1880-х – це не стільки «дівчинка у вінку», як нас досі намагається переконати вся наша

культурно-освітня інфраструктура, скільки «дівчинка з томиком Жорж Санд» [1, с. 399]. Власне, особлива любов до книг у Лесі Українки виникла ще в ранньому віці, і цілком слушно стверджувати, що виховання та оточення значно вплинули на це, адже, як писала в одному зі своїх листів письменниця, «бо не я ж одна охоча до читання» [5, с. 128]. У цих словах також окреслено самоозначення Лесі Українки як активної читачки, яка не так хотіла ділитися своїми читацькими вподобаннями, як вважала за потрібне розширити кругозір українців, аби їхні читацькі смаки були високого гатунку, оскільки це рушій для створення виняткової літератури.

В аспекті прози Лесі Українки важливим, на нашу думку, є спостереження літературознавиці Світлани Кирилюк, яка зазначає, що «прозова творчість для Лесі Українки була своєрідним „полем битви” автора-експериментатора, відіграючи роль апробаційного моменту (не можна забувати, що більшість прозових творів писалися для різноманітних літературних конкурсів)» [3, с. 16]. Продовжуючи цю тему, додає: «Багато її творів пов'язані з етапами творення поезії та „вростають” у жанрове поле драматургії» [3, с. 17–18]. Як бачимо, Леся Українка не боялася експериментувати з жанрами, ба більше, це була «своєрідна можливість випробувати свої творчі спромоги та „виміряти” внутрішні обшири власного творчого світу» [3, с. 18], тому недоцільно відводити прозі другорядну роль, оскільки «вона – радше необхідна зв'язуюча „ланка” між поезією і драмою, певний випробувальний майданчик для згадуваних експериментів» [3, с. 18].

Власне, у прозовому доробку письменниці можемо виокремити вісім творів різних жанрів, у яких є образи книг, бібліотеки та процесу читання, а також літератури, адже вона має безпосередній зв'язок із ними. Серед них: «Лелія» (казка для дітей), «Жаль» (оповідання), «Пізно», «Волинські образки», «Голосні струни» (нарис), «Над морем» (оповідання), «Приязнь» (оповідання), «Розмова», «А все-таки прийди» (утопічна фантазія). Зазначимо, що в кожному тексті вони репрезентовані по-іншому, тому й ролі виконують різні. Цікаво також те, що Леся Українка послуговується тільки словом «книжка», а не вживає, наприклад, синонімічний варіант – «книга».

Як можливість для усамітнення книга зображена в оповіданні «Жаль», у якому головна героїня Софія після смерті чоловіка змушена прислуговувати баронесі, яка допікала їй. Місцем тимчасового спокою ставала бібліотека, де була змога відволіктися від життєвих перипетій, поринувши у вигаданий світ: «Ось вона в бібліотеці. Не питаючись книжки, сіла вона край стола; там були розкидані різні газети та журнали, вона взяла й собі газету, яка попалась під руку і почала читати її» [4, с. 112]. Під час читання Софія чимало рефлексувала та поверталась до минулого, коли її життя було таким, як у книгах. Доречно тут процитувати

думку французького філософа й літературознавця Гастона Башляра, який писав: «Книга – це виражене життя, а відтак і його помноження» [6, с. 34]. Занурюючись у написане, не раз відчувала жаль до себе і свого теперішнього становища: «Почалось читання хроніки. Якийсь аристократичний балъ описувано там з тим *esprit français*, що ним так тішилась баронесса. Кожній пані сказано комплімент, одначе так, щоб і другі не образилися. Софія читала і впивала в себе тонку отруту заздрощів та гіркого жалю» [4, с. 108]. Спостерігаємо, що книга стала своєрідним порталом між світом зовнішнім і внутрішнім, що привідкриває героїні її власну вразливість і безпомічність перед сьогоденням, яке постає в образі зверхньої баронеси.

На відміну від попереднього твору, в нарисі «Голосні струни» книжки здебільшого є елементом інтер'єру: «В кімнаті стояло п'яніно, над ним була полиця з бюстами Шопена та Бетховена межи лаврами в вазонах; стояла етажерка з нотами і друга етажерка з книжками в гарних оправках, все найбільше твори знайомих поетів» [4, с. 184], – хоч вони не лише окраса: головна героїня багато читає, а не лише споглядає книжкові полиці: «Добіть спогадів!» – Настя взяла Надсона, свого наймилішого поета, розгорнула книжку і, читаючи, пішла по хаті» [4, с. 190]. Водночас вони виконують номінативну функцію, оскільки вказують на приналежність до студентського осередку: «Під вікном стояв чималий стіл, на ньому були розкидані книжки та розтріпані зшитки університетських лекцій Настиного брата» [4, с. 185]. Незважаючи на те, що героїня не читає книги в якийсь конкретний момент оповіді, вони виконують ще й функцію самоозначення та є ідейним вектором, оскільки «зворушують фантазію людини, вкладають у її голову свіжі думки, навчають прекрасному, додають життєвої енергії і натхнення» [2, с. 3].

За структурно-образним наповненням перше речення в утопічній фантазії «А все-таки прийди» нагадує вступну частину, яка здебільшого властива для казки. Таємничість антикварної книги та неочікуваний інтерес, який відчула до старожитності головна героїня: «впала мені в очі невелика пожовкла і пошарпана книжечка, не то друкована, не то писана, якимись чудними ламаними та кучерявими літерами. На окладинці стояв довжезний заголовок...» [4, с. 390], – лише підтримують цю атмосферу містичності. На наш погляд, зацікавлення книгою свідчить також і про ерудованість персонажки, адже інтуїтивно вона розуміє, що то не просто стародавня річ, а артефакт, у якому закодовано культурно-історичну цінність. Містичний дух оповідання, що є провідним і пов'язаний зі старожитністю, вирізняє його серед інших, де також так чи так використано образ книги. Окрім того, взаємопроникнення різночасових просторів уподібнює його до оповідання «Вавилонська бібліотека» Хорхе Луїса Борхеса та роману «Ім'я троянди» Умберто Еко.

Порівняно з іншими творами з образом книги, у «А все-таки прийди» Леся Українка досить тонко вимальовує й візуальний вигляд антикварної книги, звертаючи увагу на деталі: «Я не могла одірвати очей від тих сторінок з тонко розмальованими заставками, з кучерявим візерунком кучеряво стилізованих фраз. Все було таке середньовічне в тій книжці, і разом з тим було в ній щось глибоко рідне моїй душі. Я перегортала картки, часом поривалась читанням...» [4, с. 391]. Поєднання тексту та ілюстрацій дає змогу розглядати артефакт крізь призму інтермедіальності: своєрідного синтезу вербального й образотворчого мистецтва. Зважаючи на це, комунікація між героїнею та антикварністю відбувається на вищих регістрах, адже вплив, який здійснює книга на реципієнта, є подвійним. Крім того, характерна естетика старожитності частково експлікує захоплення та прив'язаність до книги.

Важливо зазначити, що загадкова книга стала не лише предметом зацікавлення, але й глибоко вкорінилася в пам'яті героїні: «В думці лишився і досі від неї слід невидимий, і тепер спогад про неї виступає дедалі все виразніше, як літери на давніх потайних манускриптах» [4, с. 392]. Тому можна постулювати, що антикварна книга є ніби «емблемою» оповідання «А все-таки прийди», що розгортає два сюжети: містичний (пригода в Генуї) та історичний (далі розгортається історія про «мореходця Чекаторе» та «смиренного брата Верідікуса»).

Використовуючи образ книги, Леся Українка також демонструє різні типи читачів, що дозволяє звернути увагу на гендерні відмінності. Наприклад, якщо в оповіданні «Жаль» жінка (Софія) читає жінці (баронесі), то в «Розмові» чоловік (молодий поет) – жінці (одставній актрисі): «Так читав уголос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої «одставної актриси», а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання» [4, с. 310]. Попри статусну відмінність герої, однак, мають спільну рису: процес читання навіває їм меланхолію й тугу за минулим. Окрім цього, персонажі «Розмови» розмірковують про призначення літератури та роль митця: «Виявилось, що вони нічого не читають, він – через те, що забагато пише, а вона – «ну, куди вже їй читати»! Все таки він знав хоч нові п'єси, бо «по довгу служби» вчашав у театр, а вона й того не знала, бо ходила вряди-годи, «як було кого з дітьми лишати», та й либонь, як була зайва контрамарка» [4, с. 326]. Полеміка героїв є знаковим моментом у художній канві твору, адже й молодий поет, й «одставна актриса» – люди, які мають стосунок до мистецтва: він – до словесного, а вона – сценічного. Письменниця обирає різнотипних персонажів для своїх творів, що підтверджує експериментаторські здібності та настрої прозового доробку, а в «Розмові» вони ще й інтелектуали, люди культури. Новий тип героя – це репрезентатив модерного письма й погляду на українську літературу. Спосіб по-іншому відтворити

дійсність. Книга та процес читання в цьому разі стають засобами, за допомогою яких це продемонстровано.

Висновки. У прозовій творчості Лесі Українки наскрізним мотивом проходить образ книги, що постійно перебував у фокусі зацікавлень письменниці. Насамперед, книга є важливим артоб'єктом, який став не лише першорядним чинником формування світосприйняття та частиною рутини, а й темою, до якої авторка-інтелектуалка зверталася протягом усього життя.

В оповіданні «Жаль» образ книги слугує своєрідним порталом, що поєднує світ зовнішній та внутрішній. У нарисі «Голосні струни» виконує функцію самоозначення та ідейного вектора, вказуючи на приналежність до інтелектуального середовища. Містичний дух і недомовлення книги особливо яскраво проявилися у творі «А все-таки прийди». Окрім цього, образ бібліотеки, процесу читання та літератури також займають визначальне місце в прозових текстах, адже всі ці елементи були добре знайомі Лесі Українці не тільки як письменниці, але і як читачці з відмінним смаком.

Література

1. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-ге вид., випр. Київ: Факт, 2007. 638 с.
2. Руснак І. Улас Самчук про феномен книги (на матеріалі публіцистики). *Синопсис: текст, контекст, media*. 2017. Вип. 1. С. 2–8.
3. Кирилюк С. Проза Лесі Українки: в «антрактах» між поезією і драмою. *Питання літературознавства*. 2018. № 97. С. 7–22.
4. Леся Українка. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 6. Художня проза / за ред. М. Моклиці; упоряд. С. Кочерга, О. Вісич; комент. В. Агеєва, О. Вісич, С. Кочерга. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 624 с.
5. Леся Українка. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 11. Листи. 1876–1896. Художня проза / за ред. М. Моклиці; упоряд. С. Кочерга, О. Вісич; комент. В. Агеєва, О. Вісич, С. Кочерга. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 624 с.
6. Bachelard G. Poetyka marzenia. Gdańsk : Słowo/obraz/terytoria, 1999. S. 298.

УДК 821.161.1

Богдана Свердлюк

ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ЕМАНСИПАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЖІНОЧЕ ПИСЬМО

У статті здійснено оглядовий розвиток гендерного літературознавства та окреслено гендерну парадигму в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття в контексті емансипаційних процесів та становлення жіночого письма. Проаналізовано вплив емансипаційних процесів на творчість Лесі Українки, Ольги Кобилянської та Грицька Григоренка, які запропонували новий погляд на жіночу суб'єктивність та соціальні ролі, ставлячи в центр своїх творів проблематику міжстатевої комунікації та рівноправності, яку сучасні літературознавці інтерпретують у царині гендерного літературознавства.

Ключові слова: гендер, жіноча проза, гендерна проблематика, гендерна парадигма, мотив відмови.

Sverdliuk Bohdana

GENDER PARADIGM IN UKRAINIAN LITERATURE OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES: EMANCIPATION PROCESSES AND WOMEN'S WRITING

The article reviews the development of gender literary studies and outlines the gender paradigm in Ukrainian literature of the late nineteenth and early twentieth centuries in the context of emancipation processes and the formation of women's writing. The author analyses the influence of emancipation processes on the works of Lesia Ukrainka, Olga Kobylianska and Hrytsko Hryhorenko, who offered a new perspective on female subjectivity and social roles, placing the issues of intersex communication and equality at the center of their works, which are interpreted by modern literary critics in the field of gender literary studies.

Keywords: gender, women's prose, gender issues, gender paradigm, motive of refusal.

Постановка проблеми. Український літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ століття відобразив складний баланс між усталеними гендерними стереотипами та новими моделями гендерної ідентичності, на які вплинув світовий жіночий рух, який

спричинив зміни соціального устрою та змусив переосмислити гендерні ролі та місце жінки в соціумі.

Проблематика гендерної парадигми цього періоду відображає вплив емансипаційних процесів, а письменниці у своїй творчості змінювали канони «жіночого письма», повністю руйнуючи патріархальний устрій, ввівши яскравих та модерних героїнь, які відобразили зміну соціокультурних уявлень про роль жінки в суспільстві та літературі.

Актуальність теми. Сьогодення сповнене соціальними та культурними процесами, які порушують моральні та етичні дилеми, які супроводжують людство упродовж його існування. Глобалізаційні процеси, розвиток соціального руху, акцентування на самовдосконаленні та самоідентифікації, проте лише гендерна дискримінація або ж повне обмеження прав одної зі статей лишаються незмінними. Найчастіше таких утисків зазнає жіноцтво, яке змушене перебувати в усталених патріархальних установках або ж через релігійні переконання країни, де вони перебувають.

Дослідження поняття гендеру та гендерної парадигми в сучасному світі займає одне з провідних напрямків дослідження не лише в царині соціально-поведінкових наук, а й у літературознавстві, адже література – одна з репрезентантів соціальних процесів людства та відображення усталених стереотипних уявлень та упереджень. Дослідження літератури допомагає віднайти традиційне та новаторське ставлення до бачення образу жінки та чоловіка або ж пропагує гендерні образи, ґрунтуючись на усталених соціальних стандартах.

Українська література кінця XIX – початку XX століття відобразила один із важливих світових соціальних процесів – жіночий рух як спосіб боротьби за права, який допоміг у формуванні громадянського суспільства. За словами С. Русової, *«жінки України не проспали ці, літа. І замість ніжної ідилічної Наталки Полтавки нове покоління має перед собою загартовану в огні постійної національної боротьби українку з очима відкритими освітою, свідому свого “Я”»* [6, с. 90–103]. Тому нині існує необхідність переглянути літературні тексти зазначеної доби на наявність новаторських поглядів бачення суспільного устрою в гендерному аспекті та довести, що українська література у своєму розвитку не була обмеженою лише чоловічою творчістю, а письменниці цього періоду намагалися створити модерних персонажів, які підтримували прогресивні погляди всупереч традиційно-патріархальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському літературознавстві дослідженням гендерної проблематики займаються В. Агеєва,

Т. Гундорова, Т. Дороніна, І. Жеребкіна, О. Забужко, Н. Зборовська, І. Кон, І. Савкіна, Л. Таран, О. Трофімова, Е. Шоре та інші.

Мета статті – здійснити огляд розвитку гендерного літературознавства та простежити вплив емансипаційних процесів на нього, а також зазначити, як вплинув феміністичний рух на творчість українських письменниць кінця XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Становлення гендерного літературознавства та виникнення поняття «гендер» розпочалося наприкінці 60-х років XIX століття. Уперше це поняття ввів у наукових обіг в 1968 році американський психоаналітик Р. Столлер у своїй праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності». За його трактуванням, гендер – поняття, яке виражало психологічні, соціальні, культурні особливості, не зумовлені біологічною статтю [3]. У постмодерному устрої для позначення нових стратегій регулювання соціально-статевих відносин у науковому просторі виник термін «гендер», а згодом гендерні дослідження. У найширшому розумінні гендер – це змодельована та уніфікована соціальними інститутами система цінностей, норм та ознак чоловічої та жіночої поведінки, набутих у процесі соціалізації, які фіксують соціальні уявлення про жінок та чоловіків залежно від статі [11, с. 10–12].

Гендерні дослідження беруть свій початок від «жіночих досліджень», які розпочали вивчення становища та статусу жінки як найбільш дискримінованої статі порівняно з чоловіком. Порівняно з традиційними дослідженнями про жінок, вони враховували відносини «панування – підкорення» в системі стосунків «чоловік – жінка» та вивчали реальне становище жінок у суспільному житті, не ґрунтуючись на «гендерно нейтральній» моделі. Такі дослідження стали передумовою виникнення у 70-х роках XX століття гендерних досліджень, які ознаменували новий етап: перехід від вивчення специфічно жіночого досвіду до аналізу гендерної ситуації певної країни, гендерних відносин, охоплюючи одразу обидві статі [11, с. 15–18].

На початку 90-х років XIX століття в українській літературі під впливом європейського досвіду розпочинається розвій жіночого літературознавства, яке стало поштовхом для дослідження гендерної проблематики й дало імпульс для створення нової літератури. На думку американської літературної критикині Е. Шоултер, «особливість маргінальної / другорядної типології жіночого в літературі XIX століття визначалася тим, що жінки-письменниці насамперед інтерпретувалися культурою за біологічним критерієм як жінки (з їх афектами, чутливістю і емоціями), і лише потім із професійного боку – як письменниці», – тому лише у творчості письменниць цього періоду відбувається відмова від маркування власної суб'єктивності як девіантної та маргінальної [4].

У творах цього періоду критики помітили, що розкриття спільних тем, наприклад, родини та любові, у творах чоловіків-письменників та жінок-письменниць розкрито інакше. Це пов'язано з тим, що у авторки-жінки можуть ототожнювати себе зі своїми героями та заглиблюватись у їхнє приватне життя, а гендерна проблематика має два художні втілення: репрезентацію гендерних домінант внутрішнього світу й психології героїнь із віддзеркаленням чуттєвої сфери й поведінки персонажок; зображення чоловічих персонажів та їхньої поведінки за допомогою жіночого сприйняття [4].

Історію розвитку української жіночої літератури можна зіставити із зарубіжним досвідом та поняттям літературного фемінізму. У монографії «Їхня власна література» Е. Шовалтер вирізняє три стадії розвитку такої літератури. Для першої стадії характерна імітація панівної традиції, для другої – протест проти цих стандартів та цінностей, а для третьої – пошук власної ідентичності не залежно від іншого члена опозиції. Тобто, на думку дослідниці, ці етапи можна відповідно назвати жіночний, феміністичний та жіночий [11, с. 434].

Поняття «жіночої прози» доволі неоднозначне, оскільки воно окреслює масив художніх творів, мотивуючись ознакою гендера автора, проте одночасно має відповідну специфіку, яка допомагає виокремити такий пласт літератури в окремий дискурс поступу. Дослідниця Г. Рижкова охарактеризувала «жіночу прозу» як неоднозначну літературознавчу категорію, для виділення якої застосовують не жанрово-стильові чи ідейно-тематичні виміри, а мотивацію за ознакою гендеру автора твору, а також підкреслила, що «жіноча» проза має певну специфіку, що дозволяє виділяти цей шар літературного потоку в окремий ієрархічний рівень розвитку світової та національної літератури [2]. Щодо репрезентації жіночого образу у світовій культурі, яку описала Джин Болен, то її можна розглядати одразу з декількох підстав. Наприклад, в аспекті рольових відносин у сім'ї: мати, дочка, дружина і т.д., у морально-етичному за допомогою символічних образів: Богородиця, грішниця, Свята Марія і т.д.; у філософсько-символічному аспекті та соціальній презентації. Проте таку репрезентацію образів можна спроєктувати не лише на жіночі, а й на чоловічі образи, адже вона ґрунтується на теорії когнітивного розвитку, згідно з яким дитина як представник соціуму є активним учасником пізнавального процесу з вимогою самовизначення [10].

Гендерна проблематика жіночого письма має одразу два втілення: а) репрезентація письменницями гендерних домінант внутрішнього світу жінок, жіночої психології з перевагою художнього віддзеркалення чуттєвої сфери героїнь, особливостей її поведінки; б) зображення героїв-чоловіків із погляду жіночого сприйняття, їхньої психіки та поведінки, а основними характерними рисами такого письма є чітко зазначений адресат, принцип

побудови системи персонажів, характер головної героїні, оскільки в центрі таких творів завжди є жінка. Така література зазвичай адресована насамперед читачкам, а система персонажів зазвичай побудована на протиставленні жіночих та чоловічих персонажів, де персонажки не бувають ідеальними, а персонажі не відіграють значну роль, адже їхня присутність зазвичай опційна й не завжди відчутна. Також для представниць жіночої прози характерне зображення недоліків сучасного суспільства, осмислення відповідальності чоловіка та жінки за те, як складаються обставини, які визначають життя кожного з них [4].

Будь-яка спроба жіноцтва початку XX століття досягнути серйозного ставлення до своєї творчості довгий час викликала осуд і гноблення в патріархальному суспільстві, що виражалося переважно в жорсткій цензурі з боку критики, яка часто завертала «жіночу» літературу як апріорі нездатну до здорової конкуренції. Імовірно, саме тому атлас письменницьких постатей XX століття такий бідний на жіночі імена, адже письменники-чоловіки впродовж століть плекали в українській літературі традицію неминуче нещасливої жіночої долі, виводили й утверджували певний канонічний набір характеристик жіночого образу. Оксана Забужко називає три типи жінок, існування яких в українській літературі допускала критика: жінка-рабиня, жінка-вамп та діва-войовниця [7, с. 174]. Найбільше окресленим серед них вважається образ жінки-жертви, оспіваний Тарасом Шевченком. Проте варто зазначити, що на хвилі модерністичних течій, перебуваючи в новаторському пошуку, автори-чоловіки самі свідомо розширювали рамки застарілих уявлень про слабку стать (М. Хвильовий, М. Куліш тощо).

Питання міжстатевої комунікації й місця жінки в соціумі не оминають у своїх творах Леся Українка та Ольга Кобилянська. На думку О. Забужко, зображуваною проблематикою своїх драм Леся Українка «перевела патріархальний міф на матріархальний» [7, с. 175]. С. Павличко ж вважає, що саме жіноча тема є центральною в творчості Лесі Українки, а опозиція жіночого й чоловічого притаманна і творам О. Кобилянської [12, с. 69].

У творах письменниць другої половини XIX століття одним зі складників жіночого досвіду є мотив відмови від шлюбу. Шлюб тривалий час був визначальним чинником у формуванні гендерної ролі жінки й визначав її суспільну цінність. За гендерною моделлю Р. Коннелла, він фокусував три аспекти: виробництво, владу та емоційне навантаження. Консервативний підхід до шлюбу апелює до перших двох аспектів й прагне створити ліберальну модель, яка поєднує двох особистостей задля спільного блага. Натомість феміністичний розглядає шлюб як інструмент влади над жінками й зосереджує увагу на виробництві, намагається подолати експлуатацію жіночої праці й захистити їх від чоловічої сваволі [5].

Мотив відмови від шлюбу у творах українських письменниць символізує персональний вибір, зумовлений любовними переживаннями. Наприклад, у незавершеному творі Лесі Українки «З людської намови» героїня змушена обирати: чекати коханого з війська чи вийти заміж за нелюба. Від багатьох інших історій нещасливих кохань і силуваних шлюбів ця ситуація відрізняється усвідомленням дівчиною власних можливостей діяти й готовністю до втрат: *«То таке «ніби», що за нього безчестя сплатиш, як не підеш. – То й сплачу, а таки не піду»*, – проте відмова від запланованого шлюбу не гарантує одруження з коханим. Вага відповідальності за свою долю та тиск обов'язків спричиняють сумніви та страх дівчини. У творах О. Кобилянської героїні також відмовляються від шлюбу. Пригадуючи героїню «Valse Melancolique» Ганнусю, можемо вказати, що відмову персонажка сприймала як спосіб розвитку особистості. На думку С. Жигун, письменниця розуміла конструкт незаміжності як «вибракування», через яке жінка не може самореалізуватися й випаде з соціуму, відповідальності і здорового глузду, а жіночий страх перед незаміжністю – нав'язаний соціумом. Передумовою такої емансипації стала фінансова незалежність й специфіка фаху: належність до світу мистецтва частково звільняє героїнь від патріархальних норм через актуалізацію романтичного концепту творчості як вільної діяльності [5].

У творчості О. Кобилянської, на думку Т. Гундорової, модерний світ гендерно поділений: жінки мають волю та прагнуть до самореалізації, а чоловіки – часто пасивні, патріархальні й зрадливі; також вироблені культурні типи європейців – «чужинців», а ідейно-тематична особливість деяких творів («Гортенза, або нарис з життя одної дівчини», «Він і вона», «Ніоба», «Через кладку») – спроба побачити жінку очима чоловіка, де можливо відгадати чоловічі погляди на роль і місце жінки в сім'ї та суспільстві. Героїня О. Кобилянської має чітку установку: *«Я бажала стільки, але не для себе, для других! Про особисте щастя не думаю вже. Думала я про свій народ, про його долю»*, – а новаторське бачення письменниці в підході до розвитку любовної історії, через яке можливо потрактувати шлюб не як пік життєвої кар'єри, а як шлях до вдосконалення: для чоловіка кохання і шлюб взаємопов'язані: *«Де двоє любляться, належать уже до себе, і я саме хочу, щоб вона належала мені»*, – а для жінки – ні: *«Любити а належати комусь назавсідди – се щось інше»* [9].

Творчість О. Судовщикової, яка певний час перебувала на маргінесах та творила під псевдонімом Грицько Григоренко, у різні часові відтинки досліджували по-різному. У радянську добу за Судовщиковою закріпилася репутація письменниці-реалістки, а за часів незалежної України інтерес ґрунтується на вияві феномену жіночого письма. У передмові до антології «Українська мала проза» Віра Агеєва окреслила нетиповий погляд на стиль Грицька

Григоренка: *«В новелістиці Грицька Григоренка знаходимо пряме заперечення формальних, зокрема композиційно-сюжетних, приписів традиційної реалістичної поетики»*, – а нову хвилю інтересу спричинила відносно нова публікація раніше не відомого тексту «Хаос» та рукопис драми «Чому», який зберігається у фондах Національного музею літератури України [8].

Літературознавчі дослідження творчості Грицька Григоренка останніх років спрямовані на дослідження гендерного виміру тексту. Дослідниця О. Пашко у своїй статті «Грицько Григоренко: приватне як “чиста дружба”, суспільне як взаємодопомога» пропонує візію письменниці як емансипантки й стверджує: *«...в її автобіографічних текстах, оповіданнях та драмах конструюється новий тип жіночності: це самостійна, діяльна, рішуча жінка, із сильними рефлексивними здібностями...»*, – а в літературних творах змальовані різні сфери життя жінок, які вважалися табуованими або були змальовані сентиментально-позитивно. Наприклад, у новелі циклу «Один мент» О. Судовщикова змальовує пологи, де народження дитини описано за допомогою агресивного дієслівного метафоричного ряду – «роздирати», «рватися», «виганяти»: *чоловік «міцно тримав рукою те живеє, що йшло, що рвалося середини з силою такою, наче куля з гармати, що наче роздирає на шматки рідную пащу... А мати схопилася закинутими за чоло руками на бильце дерев'яного ліжка й теж напружувалась уся, як здорово натягнена струна, щоб вигнати його якомога швидше з себе, щоб опростатись»* [1, с. 188–189].

Висновки. Виникнення гендерного літературознавства, яке бере свій початок із другої половини XIX століття, дає можливість аналізувати літературні твори, абстрагуючись від патріархальних тенденцій, які накладали усталений чоловічий спосіб сприйняття дійсності. Кінець XIX – початок XX століття в українській літературі ознаменував розвій жіночого літературознавства та «жіночого письма», яке вплинуло на формування нової концепції особистості жінки, виявленої в художньому образі «нової героїні» жіночої прози, для якої були характерні свобода волевиявлення, відхід від традиційного патріархального уявлення «жінки-берегині» й матері сімейства, а також кар'єрний ріст у професійній діяльності. Жінки-письменниці, зокрема Леся Українка, Ольга Кобилянська та Олександра Судовщикова, запропонували новий погляд на жіночу суб'єктивність та соціальні ролі, ставлячи в центр своїх творів проблематику міжстатевої комунікації та рівноправності, яку сучасні літературознавці інтерпретують у царині гендерного літературознавства.

Література

1. Бунтарки: нові жінки і модерна нація: есеї / упоряд. В. Агеєва. Київ: Смолоскип, 2024. 368 с.
2. Гамоліна У. В., Соловей О. Є. Жіноча проза як феномен української літератури. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вінниця, 2020. №12. Т.2. С. 224–227.
3. Гербут Н. Теоретико-методологічні засади гендерних досліджень. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/gerbut_teoretyko.pdf (дата звернення 03.03.2025 р.).
4. Гуліч О. О., Мірошніченко А. Р., Радчук О. В. Формування в літературі парадигми ролі жінки в суспільстві. *Development vectors of philological sciences in the modern context* : міжнар. наук. конф., м. Влоцлавек, 3–4 квітня 2024 р. Рига : Baltija Publishing, 2024. С. 25–28.
5. Жигун С. В. Відмова від шлюбу у жіночих текстах кін. XIX – першої пол. XX ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019, Т. 30 (69), №4. С. 132–137.
6. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: монографія / за заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
7. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х. Київ: Факт, 1999. 340 с.
8. Кочерга С. Автореференційні модуси творчості Олександри Судовщикової-Косач: его-текст «Хаос» і драма «Чому». *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024. №38. С. 108–123.
9. Крупка М. А. Соціокультурний дискурс оповідання Ольги Кобилянської «Він і Вона»: національний та гендерний виміри. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2022, №58. С. 222–225.
10. Москаленко В. В., Пугач А. Є. Жіночність у психології: основні критерії та підходи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Серія «Психологія»*. 2020. № 69. С. 43–47.
11. Основи теорії гендеру: навч. посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. 535 с.
12. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. Київ: Либідь, 1999. 447 с.

Христина Степанович

ТОПОС КРИМУ

В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ РОМАНА ІВАНИЧУКА «МАЛЬВИ»

Стаття присвячена дослідженню топосу Криму в історичному романі Романа Іваничука «Мальви». Визначено особливості опису Криму як неволі для українців внаслідок загарбництва Османською імперією. Простежено, як автор описує вплив природи та кримських поселень на ідентичність героїв та їх ставлення до півострова, їх рефлексії щодо України.

Ключові слова: Роман Іваничук, топос Криму, Бахчисарай, Кафа, Мангуш.

Stepanovych Hrustyna

THE CRIMEAN TOPOS IN in ROMAN IVANYCHUK'S NOVEL «MALVY».

The article is devoted to the study of the Crimean topos in Roman Ivanychuk's historical novel "Malvy". The features of the description of Crimea as a captivity for Ukrainians as a result of the invasion by the Ottoman Empire are determined. It is traced how the author describes the influence of nature and Crimean settlements on the identity of the heroes and their attitude to the peninsula, their reflections on Ukraine.

Keywords: Roman Ivanychuk, Crimean topos, Bakhchysarai, Kafa, Mangush.

Постановка проблеми. Сьогодні Кримський півострів привертає особливу увагу своєю історією, міфологією, географією, фауною та флорою тощо. Крим стає об'єктом вивчення різних галузей наукового знання [5]. Не є винятком і вітчизняне літературознавство, яке розглядає «кримський текст» як особливий топонімічний простір зі своєю найдавнішою історією. Як зазначає О. Вісич: «Цю територію здавна вважають перехрестям цивілізацій і народів, місцем зустрічі майже всіх культур давнини (еллінської, індоіранської, візантійської, мусульманської тощо), історично на цій землі існувало десятки державних утворень. Разом з тим це простір численних сакральних практик, «земля могил, молитв і медитацій» (Максиміліан Волошин)» [1, с. 258]. Топоси Криму є наскрізними в романі Р. Іваничука «Мальви». Вони актуалізуються на прикладі історичних подій та їх філософського осмислення, нелегких доль персонажів, промовистих образів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Твір «Мальви» Романа Іваничука розглядали в рецензіях, статтях, оглядах С. Андрусів, В. Дончик, М. Жулинський, Р. Кудлик, Л. Новиченко, Ю. Покальчук, Т. Салига, М. Слабошпицький, В. Яворівський та ін. Зокрема М. Ільницький розглянув історичні романи Р. Іваничука «Мальви» та інші під кутом зору відображених у них духовних запитів епохи. Увага науковця зосереджена на художній трансформації суспільно-філософських ідей різних періодів історії України та їх перегуків із сучасними проблемами [4]. К. Хома проаналізувала місце прози Р. Іваничука в контексті розвитку жанру історичного роману в українській літературі. Історичний роман «Мальви» розглянуто в літературному контексті доби [7]. Дослідження топосу Криму у романі Р. Іваничука відбувається вперше.

Мета статті – дослідити особливості інтерпретації розмаїтих топосів Кримського півострова в романі Р. Іваничука «Мальви».

Виклад основного матеріалу. Крим як культурно-історичний регіон привертав увагу українських письменників тривалий час, і вони, використовуючи різноманітні естетичні та ідеологічні підходи, перетворювали його на об'єкт художнього осмислення.

В українській романтичній літературі Крим часто розглядали як чужий та ворожий елемент, а також як пограничну територію, що є місцем протистояння між європейським і азійським світами. У цьому контексті кримський мотив постає як Чужий, що асоціюється з підозрілим, небезпечним і «неправильним», що знаходить своє відображення в зображенні традицій та культурних особливостей представників іншої національної приналежності [1, с. 69–70].

Топос Криму знаходимо у творах таких авторів, як Микола Хвильовий, Валер'ян Підмогильний, Павло Панч, Микола Чернявський, Остап Вишня та ін. Образ кримських татар здебільшого мав особливий характер, а головним питанням була соціальна проблема, поступаючись етнічній.

Так, у романі «Кудеяр» М. Костомарова виразно відображено сприйняття півострова як мусульманського регіону, контрастом якого є християнство. Крим зображено як територію, де процвітає торгівля рабами. У повісті «За сестрою» А. Чернявського відтворено як козацькі, так і татарські звичаї, вірування, переконання, побут, завдяки чому стверджується можливість діалогу української й кримськотатарської культур. У двотомному романі «Людолови» З. Тулуб розповідає про кримські терени як місце работоргівлі, а татари висвітлені письменницею як крадії та захоплювачі.

Хоча Роман Іваничук писав новели, оповідання та поезію, найбільше його письменницький талент проявився у великих творах. Наприкінці 1960-х років письменник

звернувся до історичної прози, що сприяло швидкому здобуттю ним заслуженого визнання. Серед його найбільш значущих творів цього періоду – романи «Мальви» (1968), «Черлене вино» (1977), «Манускрипт з вулиці Руської» (1979), «Вода з каменю» (1982), «Четвертий вимір» (1984), «Шрами на скалі» (1987).

Науковці відносять Р. Іваничука до провідних постатей «сучасного українського літературного олімпу», акцентуючи увагу на його глибинному зануренні в історичне минуле свого народу. У творах письменника людина постає як духовно пов'язана з епохою, у якій вона існує, і її життя, підкорене плином часу, визначає її поведінку та життєву мету [6].

Особливе місце в творчому доробку Р. Іваничука займає історичний роман «Мальви». І. Горячок слушно зауважує: «Іваничук починав у “Мальвах” як автор, котрий прагне передусім виписати систему народних уявлень про своє минуле, про свої за давні болю та трагедії. Тоді з цього твору зазвучав мотив яничарства, що, переосмислене в реаліях нових часів, набуло широкого й дуже сучасного звучання ... І це – свідчення того рідкісного випадку, коли літературний твір, увійшовши в контекст національної культури, окреслив чи скристалізував у ній якусь унікально важливу особливість» [2, с. 76].

Серед інших значущих у літературному ключі просторів Крим посідає особливе місце. Кримські міста й фортеці, кримські степи, гори й море мають особливий смисл, у якому переплетені різні історії, релігії, культури. І кожен топос півострова відгукується в героях роману «Мальви» Р. Іваничука. У межах описів Криму письменником можна виділити такі групи топосів: природні топоси (море, скелі), соціальні топоси (Бахчисарай, Кафа, Мангуш), етнокультурні топоси (Ханський палац, фонтан в ханському палаці, Перекопська в'язниця тощо).

Серед усіх топосів роману, топос Бахчисарая займає особливе місце. Бахчисарай періоду, описаного в романі Р. Іваничука, був адміністративним, військовим та культурним центром Кримського ханства. Це пов'язано з тим, що в Бахчисарай знаходився палац кримських ханів, і відповідно, все правління відбувалося там. Місто Бахчисарай у романі «Мальви» – це не лише простір, у якому відбуваються події. Це важливий символ влади, могутності, краси й потвори, а також символ неволі. Розгорнуті або ж, навпаки, дуже стислі характеристики міста, його життя, архітектури, відображають усе, що відчуває герой або автор в особі оповідача. Окремі деталі-характеристики Бахчисарая передаються через відчуття й настрій героїв, і саме через їх рецепцію сприймаються читачем. Так, для Марії Бахчисарай – перш за все, це неволя; місто, в якому скупчено багато бідного люду, невільників. Саме тому героїня порівнює невільничий базар зі смердючою ямою: *«Внизу кишіла смердюча яма невільничого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і*

греки...» [4, с. 9]. Для Іслам-Гірея Бахчисарай – це місто, в якому зосереджена влада. Тому герой бачить у місті не брудні вулиці й невірничий базар, як Марія, а фортеці й укріплення, а також ханський палац: *«Від Салачика тягнулася в гори вузьким коридором повз північний зріз фортеці Чуфут-кале ущелина Ашлама-дере. Вхід в ущелину загородив літній палац хана Ашлама-сарай, весь захований в садах, а поруч приплюснулась до самої землі духовна школа Зинджирли-медресе»* [4, с. 32].

Еволюція топосу Бахчисараю в романі яскраво представлена через сприйняття Мальви. Коли в першій частині твору дівчина не розділяє материнної туги за Україною (адже вона не пам'ятає Батьківщину), Бахчисарай для неї – дім: *«Мальву вже не тривожили слова про Україну, про дніпровські степи. ... Наче в одержимості снувалися її думки вузькою ущелиною Ашлама-дере до Бахчисарая і заповнювали весь світ»* [4, с. 147]. Проте, коли вже Мальва стала дружиною хана й змушена була сидіти в палаці без права вийти за його межі, міські мури для неї стали ворожими: *«Вибігла витими сходами наверх, припала до мушара-бій. І тут довкола мури; високі мінарети Хан-джами, за ханськими конюшнями – сторожова вежа, масивні ротонди усипалень, з заходу – гаремний мур, і лише з боку парадного входу – маленька щілина між сторожовими баштами, крізь яку видно вулицю, їй хочеться туди, а хан не приходить»* [4, с. 183].

Ключове місце в романі Р. Іваничука належить топосу кримського міста Кафа. Кафа періоду, описаного в романі Р. Іваничука, була головним невірницьким ринком Криму, куди відправляли українських жінок і дівчат у неволю в ханський палац, а інших – на ринок, як товар.

Простір Кафи у творі «Мальви» має негативну конотацію, символізує неволю. Саме в Кафі продали головну героїню роману Марію разом із дочкою на невірничому ринку туркові. Весь біль українців-невірників, які пройшли через Кафу, Р. Іваничук вкладає в слова старого анатолійця Омара: *«Покинь Кафу – цей содом продажності і нечисті, покинь швидше, поки погань не прилипла до незайманої душі твоєї дитини»* [4, с. 20].

У романі «Мальви» топос села Мангуш – явно не випадковий вибір автора. Це реальне поселення з давньою історією. Для Марії Мангуш став порятунком у чужому світі, частиною рідної домівки. Уже перша зустріч із селом справила на Марію незабутнє враження: *«Марія здалека побачила село, що сховалося внизу між горами. Догадалася, що це Мангуш, – воно було інакшим від татарських. Забіліло стінами з-поміж садів, закріпіло колодязними журавлями, всміхнулося відслоненим обличчям, і Марія зірвала яшмак. Стояла і любила яшматочком України, що якимось забрів у Кримські гори»* [4, с. 77]. Мангуш у тексті роману

«Мальви» є фактично християнським центром у Криму. Тут Марія знайшла певне відчуття дому – бути серед своїх, чути рідну мову.

Природний ландшафт Кримського півострова досить різноманітний, оскільки охоплює кілька геолого-кліматичних областей: степ, ліс, прибережну смугу, гори. Р. Іваничук зображує в романі природні топоси Криму. Вони є свідками вікової історії; вони надихали не одного мандрівника й митця. Найбільш яскравим у його оцінках постає морська широчінь. Море для Р. Іваничука – важливий маркер для зображення ідентичності героя, що спостерігає морську стихію. Письменника цікавлять найменші нюанси, які він схоплює оком, як-от: *«Заходить сонце. Море щедро кидає на берег червоні шалеві хустки, та враз кається за свою щедрість і швидко хапає їх із ріні, залишаючи тільки черлені тороки на піску»* [4, с. 124].

Образ моря, представлений у романі «Мальви», є символом волі, свободи. Так само, як і степ. Ось як описує Юсуф красу Криму: *«На півдні небо з морем разом живе – обоє сині, одне синіше від другого, на півночі степ обнімається з небосхилом. Такий Крим, що живи в ньому і вмирати не треба»* [4, с. 110].

Описуючи гори, письменник захоплюється їхньою величчю і могутністю. Однак для Марії гори здаються в'язницею, нагнітають її: *«Донепер цих скель не помічала Марія. Адже біля їхніх стін жило тільки її тіло, працювали тільки її руки на гріш, а душа, а надія були далеко поза ними, тому скелі не гнітили. Нині ж вони зійшлися, стулилися білими ребрами, загородили той вузький прохід, яким довгими роками мандрувала з Мальвою у край веселий...»* [4, с. 164].

Особливе смислове навантаження в тексті роману несе Перекопська фортеця, яка розділяла Крим від материкової України. Сьогодні цього міста не існує; від 17 ст. – адміністративний центр прикордонного намісництва Кримського ханства під командуванням перекопського бей. У тексті роману Перекоп асоціюється з неволею й символізує закінчення вільного життя: *«"Перекоп", – сказали бранці. Кінець вільних степів, ворота до вічної неволі... Чужинецька чужина...»* [4, с. 53].

Висновки. Отже, Крим у романі «Мальви» Р. Іваничука – це зразок імагологічного об'єкту, який через тривалі історичні конфлікти з величезними труднощами пробивав собі шлях в українське письменство. Зазвичай його бачення ускладнювалось стереотипами. Деякі з них були нав'язані імперськими наративами. Глибока романістика відкривала для українського читача своєрідність цього краю. Вагомим кроком у поступі став вихід у світ роману Р. Іваничука «Мальви», хоч він і зазнав цькування з боку заангажованої критики за виразні патріотичні акценти, запропоновані автором. Однак панорама унікального півострова в цьому творі розгорнута напрочуд розмаїто. Велике змістове навантаження в тексті належить

інтепретації топосам. Пріоритет у цій парадигмі належить кільком населеним пунктам. Кафа в романі постає символом неволі, Бахчисарай уособлює осердя могутнього Кримського ханства, Мангуш відкриває специфіку укорінення християн на кримській землі, Перекоп слугує містким маркером брами, що розділяла півострів від материкової України. Р. Іваничук засвідчив неабияку майстерність в описах чарівної природи Криму, його ландшафтів, архітектурних слідів інших культур. У подальшому системному осяганні кримської теми в українській літературі роман «Мальви» вартий всебічного осмислення в таких аспектах, як діалог культур, інтермедіальне тлумачення, екокритика тощо.

Література

1. Вісич О. А. Природний та культурний ландшафти в кримському доробку Миколи Чернявського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2023. Вип. 17(85). С. 257–261.
2. Вісич О. Свій/Чужий у просторі кримського роману Анастасії Левкової «За Перекопом є земля». *«Літати небом. Жити на Землі. Геопоетичні стратегії сучасних літературознавчих досліджень»: матеріали міжнар. наук. конф.*, 28–29 верес. 2023 р. С. 69–73.
3. Горячок І. В. Історична пам'ять як основа жанрово-тематичної цільності роману Р. Іваничука «Мальви». *Соціальна робота – ознака демократизації суспільства : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф.*, (Хмельницький, 21-22 жовт. 2004 р.). Хмельницький, 2004. С. 76–80.
4. Іваничук Р. І. Мальви: роман, есе / упоряд.: Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків: Фоліо, 2018. Т. 4. 192 с.
5. Ільницький, М. М. Історія крізь призму духовності: візія Романа Іваничука. *Слово і час*. 2019. № 5. С. 14–20.
6. Кочерга С. О. Під знаком Криму: навч. посіб. Ялта – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька акад.», 2015. С. 112–113.
7. Роман Іваничук – майстер історичного роману: 80-річчю від дня народж. присвяч.: метод. поради / Івано-Франківська ОУНБ ім. І.Франка, наук.-метод. від. ; відп. за вип. Бабій Л. В. Івано-Франківськ, [Б. в], 2009. 13 с.
8. Хома К. М. Проза Р. Іваничука в контексті розвитку жанру історичного роману в українській літературі. *Теоретична і дидактична філологія. Серія : Філологія (літературознавство, мовознавство)*. 2018. Вип. 28. С. 220–230.

УДК 821.161.2

Юлія Чиж

МОДА БУНТУ: ІМІДЖ ПИСЬМЕННИКІВ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТ. ЯК ІНСТРУМЕНТ КУЛЬТУРНОГО ОПОРУ

У статті досліджено роль іміджу письменників доби Розстріляного відродження та варіативність його втілення: на основі реальних образів і в розрізі творчості митців. Розглянуто постаті Майка Йогансена та Валер'яна Підмогильного, виокремлено кілька ключових моментів з їхніх творів і проаналізовано, якими засобами письменники досягали опору проти типового представника «радянської людини». Показано, як через деталі одягу митці відстоювали право на індивідуальність, інтелектуальну свободу та національну гідність.

Ключові слова: імідж, опір, одяг, одноманітність, плакатність.

Chyzh Yuliia

FASHION OF THE REBELLION: THE IMAGE OF WRITERS OF THE 20-30S OF THE TWENTIETH CENTURY AS AN INSTRUMENT OF CULTURAL RESISTANCE

The article examines the role of the image of writers of the Executed Renaissance and the variability of its embodiment: on the basis of real images and in the context of the artists' work. The author examines the figures of Mike Johansen and Valerian Pidmohylnyi, highlights several key moments from their works, and analyzes the means by which the writers achieved resistance against the typical representative of the "Soviet man." It is shown how the artists defended the right to individuality, intellectual freedom, and national dignity through the details of clothing.

Keywords: image, resistance, clothing, uniformity, posterity.

Постановка проблеми. Доба національного відродження вражає своєю багатогранністю, яка прославляла інтелект проти деградації, життя проти тиранії. Суспільство переживало часи потрясінь, коли кожне «інакше» слово чи думка могли стати останніми. Тому питання самопрезентації набирало особливого значення й виражалось у різний спосіб. Одним із таких засобів стала мода, яка вказувала не лише на стиль, а перетворилась на символічний опір проти уніфікації, обмежень і соціально-культурного тиску. Імідж митця перебирав на себе ознаки культурного коду, вирізнявся з-поміж загалу і значився як невербальний інструмент, що долав сіру одноманітність.

Мета статті – проаналізувати на прикладі творчості Майка Йогансена та Валер'яна Підмогильного мову іміджу персонажів, передусім одягу, яка дозволяє увиразнити тенденції епохи та інтенції самовираження й бунту проти ідеологічного загарбництва.

Аналіз останніх досліджень. Вивчати імідж почали ще в минулому столітті, що призвело до розв'язання багатьох питань, зокрема того, як аналізувати цей феномен з різних аспектів. У межах цієї розвідки визначними стають саме культурологічний та літературознавчий погляди, але ґрунтовних праць в українському просторі за цією темою недостатньо. Загальні теоретичні основи було закладено в низці робіт, написаних Н. Барною та Г. Почепцовим. Розгляд іміджу в різних сферах наукового дискурсу було представлено у статті Н. Ткаченко. Одним із прикладів залучення зовнішнього образу в культурну сферу є праця А. Демченко. Вагомими є спогади Ю. Смолича та Ю. Шевельова, а також лекція З. Звиняцьківської, у яких описано конкретні постаті та загальні тенденції тогочасної моди. Не можемо оминати роботи Я. Цимбал, у яких також приділено увагу зовнішності письменників.

Виклад основного матеріалу. Імідж є важливим міждисциплінарним феноменом, який має свою історію становлення та розвитку, належить до термінологічних апаратів різних наук, тому його дефініції різняться. Як зазначає Наталія Ткаченко, саме «культурологічний погляд на природу іміджу взагалі тяжіє до дослідження протистояння: масова культура – особистість. Тематика досліджень з культурології зосереджена навколо питань конформізму, конструювання псевдореальності, підміни справжніх цінностей, деградації духовного життя і культури тощо» [4, с. 123]. Саме культура є основою для формування іміджу, а той, своєю чергою, є носієм духовних здобутків, цінностей та символів кожної нації. Образи як інструменти комунікації та механізми впливу найчастіше закріплюються в літературознавчому полі, а для кращого їх відображення митці застосовують виразні елементи одягу для закріплення у свідомості суспільства. Доба 20–30-х років привнесла в доробок української літератури безліч типажів, які відображають дух епохи: жінки-революціонерки, яка одягає військову форму, митця-борця, який кольоровою гамою вирізняється з-поміж інших, типової людини, яка слідує за проголошеною ідеологічною модою.

Зовнішні образи містян почали піддаватись свідомим змінам ще наприкінці XIX ст. внаслідок багатьох чинників: спершу через стрімкий розвиток капіталізму, а потім – соціалізму; європейського впливу, а відтак і переоцінки ідеалів; розвитку періодики, яка просувала нові ідеї в маси; збільшення попиту на послуги кравчинь та замовлення в крамницях; прихід наступної епохи лише пришвидшив цей процес. Однак не всі городяни

мали змогу забезпечити вишукане вбрання, а для тогочасного уряду така ситуація була вигідною, адже для реалізації своїх намірів у масштабних цілях вони обрали найпростішу тактику – стандартизувати зовнішність для створення типової радянської людини.

У праці Юрія Шевельова так описано моду Харкова в післяреволюційний період: «Зникли жіночі капелюшки, ніхто й подумати тепер не міг вийти на вулицю з вуалем на обличчі, забувся манікюр. У чоловіків так звана кепка заступила капелюхи. Краватки стали рідкісним явищем. Забулися сюрдути, поширилася так звана толстовка або звичайна сорочка, звісно, не вишивана. Зимою і в чоловіків і в жінок панувала ватянка, ознакою нової еліти в процесі формування стала шкірянка. Сприяло цьому й те, що в місті поширилося так зване роздягання: [...] на тих, що були в добрій шубі, нападали й примушували скинути шубу» [7, с. 100]. Отож, наслідки воєнних дій не оминули навіть такої категорії як імідж. Людська натура схильна виражати внутрішні пориви в зовнішніх нюансах, але складні часи зробили з яскравих барв безликі шаблони. Як бачимо, цьому сприяло й формування грабіжницьких груп. Загальна картина зубожіння та втрати індивідуальності вказує на безліч інших проблем. Насамперед – втрату минулих привілеїв: жіночі аксесуари чи звичайний акцент на зовнішності як риса доглянутості та самопрезентації стали забутими й недоречними, адже увагу зосередили на іншому. Простота вбрання та вуличне «роздягання» створюють атмосферу небезпеки, втрати віри в стабільність і милосердність, зникає особистісний простір індивідів, влада має повний контроль над стандартизацією суспільства й нищить всі кордони на шляху до цього.

Тоталітарний режим кидав виклики знесиленому народу, все більше та суворіше підлаштовуючи його під себе, тому вишуканість у зовнішньому вигляді сприймали як належність до буржуазного класу, який загрожував надмірним розвитком національних ідей у межах всесоюзного поступу – типове радянське кліше, яке культивувало лише плакатних людей, що працюють на благо соціалістичної системи й зовсім позбавлені рис самовираження. Тому для конкретних робіт також використовували прозодяг, паралельно з яким існував спецодяг для праці в особливих умовах. Такий контроль зовнішності допомагав творити імідж простого трудового громадянина, вказуючи на внесок його дій у розвиток радянських цінностей, або ж виокремлюючи певних людей із маси, надаючи їм ідеологічного авторитету, як шкірянка була характерним атрибутом еліти населення.

Одним із яскравих прикладів бунтівного іміджу був стиль Майка Йогансена. Як згадує Смолич, «одягавсь Майк якимось випадково – переважно у якусь спортивну одягу, а коли треба було йти в театр [...] виявлялося, що нема відповідного костюма – ані піджака, ані штанів» [5, с. 114]. Спортивний образ письменника виявляє його недбалість і демонстративну зневагу

до формальностей, відмову від норм зовнішнього вигляду. Улюбленими атрибутами митця були «блискучої білості комірці» [5, с. 114], які він пристібував до яскравих сорочок: «блакитної, салатової, бузкової» [5, с. 114]. Це був жест супроти сірості й уніфікації, прагнення до самовираження. Як пише Ярина Цимбал, «сучасники запам'ятали ексцентричний одяг письменника: гетри, вельветова куртка, кепка і люлька à la Шерлок Холмс» [6, с. 155]. Це твердження лише підтверджує те, що цілісний образ твориться з невеликих деталей, за якими ми досі розгадуємо сутність митця, диференціюючи його від низького вбрання плакатних людей.

Такі ж риси характерні для доробку письменника: він творчо модифікував та вдосконалював набутки майстрів-попередників, володів словом вправно та сміливо, не боячись розкрити тонкощі змісту та вдихнути його в нову форму життя. Інтелект письменника не обмежувався загрубілими залишками ілюзійної свободи, він був глибшим за сталінський терорний режим, тому його надбання складають десятки зразків великої та малої прози, лірика, праці літературознавчого напрямку та словники. В одному з моментів новели «Ілюзія» головний герой вдається до спогадів та описує конфлікт між жінкою та радторгслужбовцем держутільзаводу, зобразивши побутову драму деградації за умов нової соціальної реальності. Власне, чоловік отримав ганебне забруднення своїх нових чобіт. Взуття – символ марної, недоречної пишності на тлі загального убозтва й культурного занепаду. Сам факт того, що персонаж працює на держутільзаводі, стає метафорою, як мистецькі цінності перетворюються на відходи. У цьому контексті мода виступає підконтрольним елементом тоталітаризму, а плювок на чобіт — виклик проти системи, що репрезентує зневагу свідомої громадськості, яка ще не втратила почуття національної гідності та не кориться ідеологічним гаслам.

У сатиричному нарисі «Професори українізації» Йогансен не лише критикує тогочасний внесок радянських мовознавців у розвиток мови, а й майстерно демонструє, як одяг ставав символом влади та фальші. «Професор Нарбонов одяг фетровий віденський бриль і поважною ходою подався з залі» [2, с. 12]. Таке звеличення постаті науковця не відповідає його реальному досвіду, а лише вказує на належність до еліти, репрезентує статус та вигаданий авторитет. Персонаж творить свій імідж, підсилюючи його вишуканим синім костюмом, статечністю, та за цією плакатністю немає справжньої інтелектуальної праці – лише містифікація, театралізоване самопросування. Іронія досягає апогею, коли «шахрай» через два місяці також носить віденський бриль, новенький костюм і читає лекцію. Саме в цьому моменті одяг перетворюється на механізм нищення культурного простору: влада не потребує справжніх знань – вона лише творить зовнішній вигляд інтелектуала.

Сатира Йогансена точно відображає суть епохи: одяг стає не стільки продовженням особистості, скільки знаряддям імітації, заміщенням сутності образом.

Синтезуючи стиль письменника та його тонкі вказівки на імідж персонажів, що заперечують чи, навпаки, перебирають на себе останні зразки радянської моди, можемо побачити, як загальному тлі доби його постать яскраво виділяється. Він кидав виклик не лише модним трендам, а й був проти загальної тенденції до самозречення й зникнення індивідуальності.

Не можемо оминати не менш відомого письменника, інтелектуалізм у прозі якого досі активно досліджують науковці, – Валер'яна Підмогильного. Його роман «Місто» славиться своїм глибоким психологізмом творення постаті головного героя, який контрастує між містом та селом, обов'язком і пристрастю, духовністю й тілесністю. І для зображення Степана Радченка автор поміщає його у простір матеріальності: герой постійно блукає вулицями Києва, спостерігає за гамірним життям, вивчає людей і протиставляє їх собі. Найбільш кричущою деталлю в образі героя був його одяг, який відповідно змінюється не за принципами культивованої плакатності, а справді відповідає духовному росту персонажа як майбутнього письменника. Важливе усвідомлення відбувається в головного героя, коли він чує слова працівника бюро: «Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються» [3, с. 88]; «Поки українці не навчаться добре одягатися, вони не будуть справжньою нацією» [3, с. 130]. Ці цитати відображають бачення одягу як аспекту самосвідомого національного вираження. Відтак вбрання стає концептною метафорою, яка передає колоніальний стан нації, що досі не навчилася презентувати себе й лише вбирається за зразками інших, намагаючись імітувати вишуканість, але без глибокого розуміння культурної естетики. Герой завуальовано проголошує важливу для українців цінність, яка криється в усвідомленні своєї самості та боротьбі за образ вільної тогочасної людини доби модерну, що протистоїть типовому радянському силуету, вирізняється інтелектом та є носієм високої культури.

У цитаті «Степан почував себе трохи ніяково — не тому, що був без френча й натільна сорочка йому повисмикувалась від рвучких рухів з-під очкура, як льоля в малого,— він мав одягу тільки за оборону від холоду, але сам розумів, що його фізкультура в даному разі вийшла з належних їй меж, обернувшись у пустощі, не гідні ні його поважності, ні становища», автор використовує дуальне розуміння одягу, протиставляючи його як «засіб захисту» й «код культури». Головний герой роздвоюється під впливом асимілятивних процесів у місті, і його натура в цей момент ще не була готовою прийняти зміни через відчуження від культурних норм, але невідворотності цього він уникнути не може, тому

починає розглядати вбрання як виразник духовного багатства й поступу. Саме розкриття зовнішнього образу з перспективи внутрішньої фокалізації дають глибоке розуміння того, наскільки дрібні елементи впливають на наше відчуття себе в соціумі, вкорінюють у свідомість конкретні постулати.

Висновок. У 20–30-х роках ХХ століття мода письменників перетворилася на засіб культурного опору. Через аналізовані постаті бачимо, як зовнішність, життя й поведінка митців виражали не лише внутрішню індивідуальність, а й стояли проти духовної одноманітності, суспільної уніфікації. В умовах сірої реальності вони гралися з формами та барвами й так виборювали своє право бути іншими – інтелектуалами, естетиками, свободними, кидаючи виклик не лише модним трендам, а й тенденції плакатності.

Література

1. Йогансен М. Майк Йогансен. Найкращі твори. Київ: Мультимед. вид-во Стрельбн., 2023. 39 с.
2. Йогансен М. Солоні зайці. Харків: Плужанин, 1929. 32 с.
3. Підмогильний В. Місто. Харків: Фоліо, 2014. 240 с.
4. Ткаченко Н. М. Імідж як феномен міждисциплінарного наукового дослідження. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2017. № 33. С. 119–127.
5. Смолич Ю. К. Твори. Т. 7: Розповіді про неспокій. Київ: Дніпро, 1983. 812 с.
6. Цимбал Я. В. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2002. 195 с.
7. Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. Харків: Вид. Олександр Савчук, 2017. 728 с.

ЗМІСТ

СТУДІЇ З ПРОБЛЕМ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я

Алла Бережна

МОНІТОРИНГ ЗАХВОРЮВАНOSTІ РАКОМ МОЛОЧНОЇ ЗАЛОЗИ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ОСТРОЗЬКОЇ ТГ.....	4
--	----------

ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Богдан Сімонов

ПОДКАСТИ ПРО СУЧАСНУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ: ТЕМИ, ФОРМА, СТАЛІСТЬ ТА ВИВЧЕННЯ.....	12
--	-----------

Антон Яремко

ОСОБЛИВОСТІ КЕРУВАННЯ УКРАЇНОМОВНИМИ ІГРОВИМИ КАНАЛАМИ YOUTUBE.....	27
--	-----------

ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ

Ілона Басюк

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТІ ТА МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	37
---	-----------

Анна Борисова

СПОСОБИ ЗНИЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІВ.....	45
---	-----------

Ірина Глашан

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ ЯК ЗАПОРУКА ЙОГО ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....	57
---	-----------

Юлія Карауш

ЕФЕКТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	66
--	-----------

Олександра Кащена

РОЗВИТОК УЯВИ ТА КРЕАТИВНОСТІ ДІТЕЙ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	74
--	-----------

Катерина Матвійків

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ В ДІТЕЙ.....	83
---	-----------

ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Богдана Гайнюк

БІБЛІОСФЕРА В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ПРОЗИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.....	93
--	-----------

Богдана Свердлюк

ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ЕМАНСИПАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЖІНОЧЕ ПИСЬМО.....	99
---	-----------

Христина Степанович

ТОПОС КРИМУ В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ РОМАНА ІВАНИЧУКА “МАЛЬВИ”.....	107
--	------------

Юлія Чиж

МОДА БУНТУ: ІМІДЖ ПИСЬМЕННИКІВ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТ. ЯК ІНСТРУМЕНТ КУЛЬТУРНОГО ОПОРУ.....	113
---	------------